

УДК 930.2“09”

УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ (3: НОВГОРОД ДО НОВГОРОДА)

Юрій Дуба

Третя частина статті присвячена вивченню фрагментів літопису 947 року про похід княгині Ольги до Новгороду і встановлення погостів на річці Лузі. Аналізуючи ранні свідчення про Новгород, автор стверджує, що мова йде про Новий город на волинській Лузі, перейменованій близько 992 року на Володимир.

Ключові слова: літописи, Русь, княгиня Ольга, урбаністична реформа, адміністративна реформа, Новгород, князь Святослав, Костянтин Багрянородний, ал-Мас'уді, Волинська земля, р. Західний Буг, р. Луга.

The third part of the article is devoted to the study of the fragment of the chronicle 947 year about the march Olga to Novgorod and establishes pohosts on the Luha-river. Analyzing the earliest evidence about the Novgorod, the author argues that it is about a New gorod on the Volynian Luha-river, renamed about 992 at Volodymir.

Keywords: chronicles, Rus, Princess Olga, urban reform, administrative reform, Novhorod, Prince Svyatoslav, Constantine Porphyrogenitus, al-Mas'udi, Volynian land, Western Bug River, Luga River.

Події киево-деревлянської війни 945–946 років, відомі за літописними сюжетами чотирикратної помсти княгині Ольги за смерть чоловіка, стали своєрідним вступом, що передував опису масштабної реформаторської діяльності київської володарки. Після завершення військових дій Ольга із сином Святославом спершу пройшла Деревлянською землею, визначаючи устами та уроки й організовуючи на підкореній території становища й ловища. А вже наступного року княгиня поширила свою діяльність поза межами Деревлянщини: «в лѣтѣ .s. ѱ. ѿ. ѿе. [6455 (947)] иде волга к новугороду. и оустави. по мьстѣ. погосты и дань. и по лузѣ погосты и дань и шброкы. и ловища ея суть по всеи земли. и знамения и мѣста и погосты. и сани ея стоятъ въ плеськовѣ и до сего дѣи» [19, стб. 48–49].

Попри зауваження авторитетних текстологів, що мандрівка Ольги «к новугороду» є лише літературним домислом, культивованим у середовищі новгородських та псковських книжників, які намагалися пов'язати діяльність Ольги з історичними та географічними реаліями Новгородської землі, цитована літописна звістка тривалий час некритично використовується як «вагомий» аргумент, який мав би свідчити на користь ранньої урбанізації північно-західної периферії Русі, започаткованої з ініціативи київської адміністрації [15, с. 20–28].

Змістовий зв'язок літописної мандрівки Ольги 947 року з попередньою оповіддю про «деревлянську помсту» київської княгині є суттєвою підставою, аби підтримати думку, висловлену Андрієм Нікітіним, що «выражение “по мьсте” (т. е. – “по отмщении”) было понято в качестве указания на реку Мсту...» [37, с. 39 (прим. 15), 221]. Відштовхуючись від цього твердження, у попередніх частинах публікації було обґрунтовано, що географічний вектор реформаторських ініціатив київської княгині після деревлянської війни спрямовувався далі, у західному напрямку від Києва, і, буквально за текстом літопису, – на Лугу, а не на Північ. Тобто наступного року після деревлянських подій (після помсти) київська адміністрація поширила свою владу до правобережжя Західного Бугу з його важливим східним допливом – р. Лугою. Отже, літописна оповідь 947 року відображає події з інкорпорації київською державою Волинської землі [16, с. 20–42].

Розгляд згаданої літописної статті саме під таким кутом зору знімає принципові застереження щодо достовірності самого факту реформ княгині Ольги, які виникали, зокрема, в О. Шахматова, М. Грушевського та Д. Лихачова. Якщо географічним орієнтиром урбаністично-адміністративної діяльності Ольги була волинська р. Луга, то пізнішою вставкою можна було б вважати не весь цитований на початку статті текст, а лише його початкову фразу – «иде волга

к новугороду», яка й підштовхує до думки, що описані події були територіально пов'язані з Новгородом на Волхові. Спинимось на цьому питанні детальніше.

Початки Новгорода на Волхові

Як не парадоксально, але саме початкова фраза аналізованого літописного уривка, у якій фігурує назва «Новгород», і є основним аргументом, який доводить, що реформаторські ініціативи київської княгині не зачіпали північних околиць київської держави, що номінально, на данницькій основі, входили в її політичну орбіту. За матеріалами археологічних досліджень, укріпленого населеного пункту під назвою «Новгород» у середині X ст. на р. Волхові не існувало. Слід віддати належне науковій ерудиції істориків-текстологів XIX – початку XX ст., які заперечували можливість походу Ольги на Північ, не враховуючи археологічних аргументів, які стали надбанням науки тільки в другій половині минулого століття.

Сьогодні археологи однакові в тому, що волховський Новгород постав як укріплений консолідуєчий центр кількох первісно ізольованих поселень, заснованих на різноетнічній (родовій) основі. Таких поселень (пізніших «кінців»), котрі поступово об'єднувалися на федеративних засадах, було щонайменше три. Славенське розташовувалося на правобережжі Волхова навпроти укріпленого «города» (сучасного Дитинця). Два інші розміщувалися на лівому березі. Неревське – на північ та північний захід від «города», а Людине – на південний захід від нього [62, с. 41–42]. Археологічні матеріали свідчать, що ці розрізнені первинні осередки виникли доволі пізно й на час урбаністично-адміністративних реформ княгині Ольги аж ніяк не могли називатися Новгородом. Адже найдавніші шари Людинового кінця датуються лише серединою X ст. Найдавніше мощення Наревського кінця, за дендрохронологічними шкалами, з'явилося 953 року, а під ним – лише 30 см культурного шару другої чверті X ст. Найдавніший поміст на Михайлівській вулиці Славенського кінця датується 974 роком, а найдавніші нашару-

вання, що йому передують, – 60-ми роками X ст. [61, с. 71].

На території новгородського Дитинця також не знайдено шарів, давніших за третю чверть X ст. До того ж укріплення, яке формально можна вважати «новим городом» і на основі якого окремі прото-Новгородські поселення консолідувалися в єдину урбаністичну структуру, виникло значно пізніше. Появу «города» новгородський літописець датує 1044 роком: «в лѣто 6552. <...> а на весну же Володимиръ (син Ярослава Мудрого. – Ю. Д.) заложи Новгородъ и сдѣла его» [38, с. 181]. Термін «Дитинець» з'являється в літопису п'ятдесят три роки по тому, під датою – 1097 рік, з уточненням, що йдеться про «город»: «В лѣто 6605. ... Томъ же лѣтъ на ве... горѣ онъ полѣ, а 3-и день Дѣтиньць съгорѣ городъ» [38, с. 19]. Під 1116 роком, описуючи розширення Дитинця, літописець знову називає його Новгородом: «В лѣто 6624. <...> Въ то же лѣто Мьстиславъ заложи Новѣгородъ болши първаго» [38, с. 20]. У літературі тривалий час панувала думка, що в повідомленні 1116 року про розширення Новгорода мовилося про територію, яку охоплює існуючий нині пояс зовнішніх фортифікацій міста. Нині неспростовно доведено, що зовнішній вал міських фортифікацій виник наприкінці XIV ст., а «город» 1116 року займав ту саму площу, що й новгородський Дитинець у його сучасному вигляді, укріплення якого звели за Івана III на основі давніших фундаментів. Найраніші фортифікації охоплювали площу, меншу майже у два рази. Цей первинний «город» відповідав північній частині теперішнього Дитинця із Софійським собором та прилеглими будівлями. Археологічні дослідження оборонної лінії давнішої північної частини Дитинця, здійснені в 1957, 1959 роках М. Алешковським та в 1985 році М. Вороновою, доводять, що первісні дубові укріплення Дитинця споруджено саме 1044 року, про що в літопису збереглося пряме свідчення, а тому із цією датою і слід пов'язувати виникнення назви «Новгород» [61, с. 72].

Археологічно засвідчений факт пізнього виникнення укріпленого населеного пункту на Волхові, що отримав назву «Новий

ІСТОРІЯ

город», вступає в суперечність з літописними повідомленнями, які пов'язують низку раніших подій саме з Новгородом. Про це найвлучніше висловилося Т. Джаксон: *«Получается известное противоречие. Археологами на территории новгородского детинца не найдено слоев ранее третьей четверти X в., название Новгород возникает к середине XI в., в то же время целый ряд летописных известий о деяниях времен Рюрика, Олега, Ольги, Владимира и Ярослава упоминает Новгород»* [12, с. 92]. Це неузгодження долається російськими науковцями в найпростіший спосіб: припускається, що, згадуючи Новгород у контексті подій IX–X ст., літописці мали на увазі якесь давніше локальне укріплене поселення (якийсь давніший город), що мало іншу назву й розташовувалося в межах Великого Новгорода, у його найближчих околицях і навіть поза межами Новгородської землі.

Ще у 20-х роках XX ст. О. Ридзевська вказала на топонім «Холм», що локалізується в Славенському кінці середньовічного Новгорода, і звернула увагу на його ймовірно близькість із топонімом «Hólmgarðr» [51, с. 105, 110, 111]. Холмґард / Гольмґард традиційно вважається давньоскандинавським позначенням Новгорода. Про тотожність Гольмґарда та Новгорода свідчить й датована XIV ст. «Сага про Хрольва Пішохода»: *«Глывный стол конунга Гардов находится в Хольмгардаборге (Hólmgarðaborg), который теперь зовется Ногардар (Nógarðar)»* [12, с. 83]. Спираючись на припущення О. Ридзевської, В. Янін та М. Алешковський порушили питання про можливість закріплення в давньоскандинавській назві «Гольмґард» імовірної первинної назви поселення на Славні – «Холм-город» [62, с. 41]. Підтримала таку можливість і Т. Джаксон. На її думку, *«форма Hólmgarðr в момент своего возникновения могла представлять собой лишь отражение местного топонима Холмъ-городъ, само-названия некоего Холмгорода (“укрепленного поселения Холм”)»* [12, с. 89–90].

Проте існування локальних укріплень прото-Новгорода, які б передували фортифікаціям зведеного в середині XI ст. «горо-

да» (Дитинця), дотепер лишається тільки науковим припущенням. Не слід забувати, що й перша згадка про Холм Славенського кінця згадується в літопису тільки в 1144 році [38, с. 27], тобто сто років по тому, як син Ярослава Мудрого Володимир *«заложи Новгородъ и сдѣла его»*. А найраніша фіксація топоніма Hólmgarðr – у рунічному напису з Ести (у Сьодемарланді, Швеція) – належить до першої половини XI ст. [12, с. 83], а отже, найімовірніше, стосується саме Новгорода, зведеного 1044 року.

Доводиться визнати, що ні археологія, ні літописні свідчення, ні руські назви в скандинавській топонімічній номенклатурі не дають жодних реальних підстав для того, аби говорити про заснування Новгорода на Волхові в X ст. Фактом є тільки те, що *«три древнейших поселка, которые стали известны в результате раскопок и были основой позднейших Людина, Неревского и Славенского концов, в X и первой половине XI в. Новгородом не назывались. Обращение к летописной терминологии обнаруживает, что обозначение «Новгород» на первых порах применялось исключительно к Детинцу, т. е. к общему укреплению трех древнейших поселков, которые и создали кремль как объединяющую их фортификацию. Лишь с течением времени это название распространилось на весь город, когда расширение первоначальных поселков, изначально разделенных пустыми пространствами, привело к их слиянию»* [61, с. 72].

На роль давнього «города», що передував заснуванню Новгорода на Волхові, пропонувалися також інші пункти. Серед них і укріплення, що виникло у VIII–IX ст., розташоване за два кілометри південніше від новгородського Дитинця, відоме під назвою «Городище». На думку Є. Носова, *«летописцы, говоря о “Новгороде” при описании событий IX–X вв., имели в виду поселение на “Городище” (при такой постановке вопроса “Городище” выступает как одно из локальных названий в рамках Новгорода, появившееся на одном из этапов его развития)»* [40, с. 16]. Хоча назва «Городище» засвідчена в писемних джерелах, починаючи з 1103 року, завдяки патріо-

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

тичним візіям новгородських краєзнавців з XIX ст. за ним у літературі закріпилася назва «Рюрикове городище». Імовірним попередником Новгородом вважають і Стару Ладугу (Aldeigja, Aldeigjuborg), засновану в другій половині VIII ст. Висловлювалися думки, що «город» на Волхові стали називати «Новим» стосовно до Києва, чи навіть Старгорода (Ольденбурга), розташованого в теперішній німецькій федеральній землі Шлезвіг-Гольштейн.

Утім, слушне припущення, що руські книжники, звертаючись ретроспективно до подій другої половини IX – першої половини XI ст., могли проектувати новий топонім «Новгород» на якоесь давніше укріплення, не доводиться безастережно поширювати на всі повідомлення зазначеного хронологічного проміжку. Якщо таке припущення є цілком доречним у тлумаченні легендарних подій, пов'язаних із запрошенням на княжіння до Новгороду в 862 році варяга Рюрика з братами Синеусом і Трувором, то конкретика пізніших повідомлень з періоду Ольги, Святослава чи Володимира вимагає, увіч, ретельнішого аналізу.

Саме такого підходу потребує вивчення географічних орієнтирів літописної оповіді 947 року про похід Ольги «к новгороду». Згадку про Новгород аж ніяк не можна трактувати умовною і через це безапеляційно її відкидати або оминати, хоча б з огляду на історичний контекст повідомлення, який виразно спрямовує нашу увагу на волинську Лугу. Прискіпливого аналізу це свідчення про Новгород вимагає вже тому, що воно хронологічно корелюється із топонімом «Немоґард», згаданим як місце княжіння Святослава у творі сучасника Ольги – візантійського імператора Костянтина Багрянородного (*913 – †959). Очевидно, що це повідомлення, переказане імператором із уст інформаторів, ніяк не могло стосуватися Новгороду на Волхові, заснованого сто років по тому. Де ж розташовувався уділ князя Святослава?

Ойконім «Немоґард» Костянтина Багрянородного

Назва населеного пункту «Немоґард» зафіксована в трактаті Костянтина Багряно-

родного «Про управління імперією», який писався в 948–952 роках як своєрідне повчання синові Роману II і мав на меті допомогти молодому й недосвідченому спадкоємцеві в управлінні державою [26, с. 269–320].

У дев'ятому розділі твору, серед свідоцтв візантійського імператора про руські землі, є повідомлення про одностовпівки (μονόστυλα), які сплаваються племенами-пактіотами зі зовнішньої Русі до Києва: «...приходящие из внешней Руси (Ρωσίας) в Константинополь (Κωνσταντινουπόλει) моноскилы являются одни из Немогарда (Νεμογαρδάς), в котором сидел Сфендослав (Σφενδοσθλάβος), сын Ингора (Ἰγγωρ) архонта Руси, а другие из крепости Милински (κάστρον τῆν Μιλινίσκων), из Телуицы (Τελιούτζαν), Чернигоги (Τζερνιγώγαν) и из Вусеграда (Βουσεγράδῆ). И так, все они спускаются рекою Днепр и сходятся в крепости Киовава (Κιοάβα), называемой Самватас (Σαμβατάς). Славяне же, их пактиоты, а именно: кривитеины, лендзанины и прочие Славинии – рубят в своих горах моноскилы во время зимы и, снарядив их, с наступлением весны, когда растает лед, вводят в находящиеся по соседству водоемы. Так как эти [водоемы] впадают в реку Днепр, то и они из тамошних [мест] входят в эту самую реку и отправляются в Киову. Их вытаскивают для [оснастки] и продают росам, росы же, купив одни эти долбленки и разобрав свои старые моноскилы, переносят с тех на эти весла, уключины и прочее убранство... снаряжают их» [25, 496 с.].

Коментатори цитованого російського академічного перекладу праці «Про управління імперією», яка другим, виправленим виданням вийшла друком 1991 року в серії «Древнейшие источники по истории народов СССР», приділили чимало уваги аналізу назв населених пунктів. Коментар до ойконіма Νεμογαρδάς починається із зауваження, що його інтерпретація як Новгороду Великого є загальноприйнятою. Далі, як необґрунтовані, згадуються дві альтернативні позиції: Вл. Пархоменка, який зауважив, що Новгород Костянтина

ІСТОРІЯ

Багрянородного середини X ст. «судя по контексту, вряд ли северный» [46, с. 34], та В. Лянскоронського, на думку якого цим топонімом позначалася новозбудована частина Києва [31, с. 232–235]. Натомість виразно тенденційно перебільшується роль неіснуючого на той час Новгороду на Волхові: «Археологические материалы, одновременные известиям Константина, свидетельствуют о важном политическом и экономическом значении Новгорода» [25, комент. 6 до розд. 9]. Ця голослівна теза обґрунтовується покликаннями на два збірники статей, щоправда без указівки на конкретні вияви економічної ролі прото-Новгородських поселень та покликань на конкретні сторінки [5; 39].

У коментарі до ойконіма Νεμογαρδας К. Багрянородного фігурує і припущення А. Кірпічнікова, який припускав, що він стосується не Новгороду на Волхові, а Старої Ладogi. Спираючись на запропоновану Дж. Б'юрі кон'єктуру (-β- замість -μ-, тобто – Νεβογαρδας замість Νεμογαρδας), дослідник зіставив основу Νεβο- з назвою Ладозького озера «Нево», а відтак – зв'язав її з гіпотетичним топонімом «Нево-град» / «град на озері Нево» – Старою Ладогою [21, с. 55]. Додамо, що Д. Мачинський, який визнавав припущення А. Кірпічнікова помилковим, запропонував Немоґард / Невогард трактувати як «Болотяна садиба» (від «нев'ї» – болітця) і пов'язав цю назву з «Рюриковим городищем», розташованим серед заболоченої заплави [32, с. 5–35].

Цей екскурс у наукові коментарі до назви Немоґард / Νεμογαρδας з поважного видання (наукового українського перекладу не існує й дотепер) яскраво демонструє намагання деяких сучасних російських дослідників видати за науковий курйоз спроби південної локалізації Немоґарда й свідомо звузити альтернативну думку до двох, висловлених сентенцій Вл. Пархоменка та В. Лянскоронського. Переконавання, що саме Новгород на Волхові приховується за ойконімом «Немоґард», трансформувалося в пошуки північноросійських етимологічних паралелей, за якими цілковито губляться географічні реалії самого джерела. Давня традиція добачати місце кня-

жіння Святослава на території майбутньої Новгородської землі (чи то в «Холмі» на Славні, чи в «Городищі» або в Ладозі) й далі тяжіє над досліджуваною темою.

Роздвоєність між цією історіографічною традицією та прочитанням тексту К. Багрянородного виразно проглядається вже в «Історії» В. Татищева. До честі історика, він усе-таки принципово відрізняв зміст джерела від власних коментарів. Дослідник не мав сумніву, що у викладі Костянтина Багрянородного Немоґард розташовувався в допливах Дніпра (чи навіть на Дніпрі), хоч і вважав це свідчення помилковим, доводячи, що однодревки сплавливали саме з Новгороду на Волхові: «Новгородцы товары свои возили въ Смоленскъ, и оттуда лодками по Днѣпру въ Кіевъ сплавливали, отъ чего вдѣлалась ошибка у Константина Императора, который мнилъ, что Новъ городъ при Днѣпрѣ построень» [53, с. 208]. Щобільше, В. Татищев пише про своє попереднє ототожнення Немоґарда (трактуючи його як Неоґард) з Новгородом Сіверським: «Немогарда есть без сомнѣнія Неогарда, то есть Новъгородъ: и съ начала думалъ, и тоже Делилю показалось, что сей есть Новъгородъ сѣверскій не далеко отъ Чернигова, и хотя отъ Русскихъ древностей извѣстно, что сей городъ во власти Россіянъ со всею Сѣверією былъ, однакожь я болѣе разсуждаю, что Новъгородъ великій и окольное положение Русь именуемое» [53, с. 208].

Автори новітніх коментарів до видання трактату Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» цих спостережень свого попередника не зауважують, як і ще один важливий ранній приклад наукової південної локалізації Немоґарда (власне – руської), на котрий покликається В. Татищев. Побіжно згаданий істориком Деліль – це знаменитий французький географ, картограф, член Королівської академії наук, «Перший картограф короля» Гійом Деліль / Guillaume de Lisle (*1675 – †1726). У цій згадці В. Татищев має на увазі його карту «Східна імперія за творами Костянтина Багрянородного» (іл. 1), опубліковану в «Atlas nouveau», виданому в

Амстердамі 1742 року [67]. Згадані імператором населені пункти – Milinica Castrum, Teliutza, Nemogarda та Tzernigoga – локалізовано на цій карті вздовж Десни (іл. 2). Відтак «Νεμογάρδας» К. Багрянородного ототожнюється з Новгородом-Сіверським, що й відзначив у своїй «Історії» В. Татищев.

Згадана карта Г. Деліля була створена (що відзначено в заголовку) за участю історика-бenedиктинця Ансельма Бандурі (*1671 – †1743), котрий написав двотомну працю «Imperium orientale», яка вийшла друком у Парижі 1712 року, та у Венеції 1729 року [63]. У цій праці А. Бандурі опублікував і прокоментував трактат «Про управління імперією», для якого й призначалася карта Г. Деліля. На книгу А. Бандурі покликається В. Татищев. Відома вона авторам коментарів до російських видань праці К. Багрянородного, хоча залишається лише здогадуватися, з яких міркувань версія локалізації Немоґарда Бандурі – Деліля замовчувалася ними.

Отже, південна (києво-руська) локалізація Немоґарда не позбавлена наукової історіографічної традиції, а головне – має важливу перевагу: вона спирається на пряму вказівку Костянтина Багрянородного, що однодревки сплаваються з різних місцевостей «зовнішньої» Русі (зокрема й з Немоґарда, у якому сидів Святослав) до Києва водоймами, що впадають у Дніпро. Тобто йдеться безпосередньо про басейн Дніпра. Спроба пов'язати Немоґард середини X ст. з територією майбутньої Новгородської землі вимагає від прихильників цієї теорії непростих пояснень, зокрема:

а) чому уважний до деталей Костянтин Багрянородний, який так докладно описав дніпровські пороги, оминув проблеми сплаву однодревок через волоки між Дніпром та Ловаттю й пороги на самій Ловаті?

б) чи був рентабельним сплав однодревок (через згадані численні перешкоди) на відстань понад 1200 км від «Городища» до Києва, а чи близько 1400 км від Ладоги до Києва? Для порівняння: прямий, без волоків і порогів, сплав з верхів'їв приток Прип'яті, Стиру й Горині (властиво, від городища X ст. з промовистою назвою

«Кораблище») до Києва був щонайменше вдвічі коротший та й проблем з деревиною для побудови човнів на Поліссі ніколи, як відомо, не існувало. Зауважмо принагідно, що К. Багрянородний наголошував на тому, що однодревки русами купувалися, тобто економічний чинник у цьому випадку теж відігравав зовсім не останню роль;

в) які конкретні фактичні підстави існують для того, аби вважати, що К. Багрянородний під терміном «“зовнішня” Русь» із Немоґардом розумів землі майбутньої північної Новгородщини?

Якщо відповіді на перші два запитання є очевидними й свідчать проти північної локалізації Немоґарда, то останнє вимагає дещо детальнішого розгляду.

«Зовнішня» Русь Костянтина Багрянородного

Згідно з найпоширенішою в історичній науці (насамперед російській) версією, «зовнішня» Русь візантійського автора є новгородською Північчю, а неназвана «внутрішня» Русь (що відтворюється як опозиція до «зовнішньої») – Київським Подніпров'ям, під яким розуміють Руську землю у вузькому значенні цього слова. Таке пояснення виникло через семантичну схожість пізньої новгородської літописної термінології, у якій «верховські» землі (під якими розуміли Новгородську землю) протиставлялися «низовським» (під якими розуміли Київську чи Володимиро-Суздальську землі). Саме так уперше потрактував «зовнішню» Русь і В. Татищев, обґрунтовуючи думку, що Немоґард К. Багрянородного є Новгородом на Волхові саме через «*окольною положеніе Русь именуемое*». Б. Рибаків окреслював територію «внутрішньої» Русі, визначаючи її північну та південну межі, образно називаючи Любеч та Витичів її північними та південними воротами [50, с. 33–38].

Проте існують також інші трактування аналізованого виразу, які систематизовано в праці М. Бібікова [7]. Якщо буквально слідувати за свідченнями К. Багрянородного, то поза межами «внутрішньої» Русі опиняються всі інші перелічені населені пункти, зокрема й Чернігів (Чернигога / Τζερνιγώγαν) та розташований поруч з Києвом Вишгород

ІСТОРІЯ

(Вусеград / Воусεγραδῆ), відомий за «Повістю временних літ» як «Ольжин город», якому належала третина деревлянської данини. Ця, доволі незручна для коментування обставина спонукала дослідників до вільностей у тлумаченні тексту. Так, А. Насонов уважав, що *«совершенно не обязательно толковать текст в том смысле, что перечисленные ниже города относились к “внешней Руси”, и текст не дает материала для суждения о том, принадлежали ли эти города к “внешней Руси”»* [36, с. 31]. За А. Насоновим, Новгород на Волхові заразом із «зовнішньою» Руссю протиставляється Русі, яка трактується як політичне територіальне ядро, що панує над деякими слов'янськими племенами. Таким чином, дослідник начебто не включає перелічених візантійським автором міст ні до «зовнішньої», ні до «внутрішньої» Русі, залишаючи відкритим питання про межі згаданого «зовнішнього» анклаву Русі.

Цілком очевидно, що існуючі недомовки, неузгодженості та неясності в тлумаченнях тексту Костянтина Багрянородного спровоковані намаганням ряду дослідників будь-що зіставити його з пізнішими літописними реаліями та їхнім переконанням, що свідчення про «зовнішню» Русь походило від місцевих руських інформаторів. Утім, існує альтернативна думка, що це означення виникло в самих візантійців, які спиралися на систему географічних уявлень та дефініцій з протокольної традиції візантійського двору чи з практики, прийнятої в історично-географічній літературі. Скажімо, В. Петрухін та Ф. Шелов-Коведяєв відзначили, що «зовнішня» Русь не має прямої відповідності з реаліями історичної географії Русі й розглянули аналізоване питання в контексті візантійської традиції географічних описів. На їхню думку, опис областей Русі міг здійснюватися з позиції південного спостерігача, для якого ближчі до Константинополя (південніші) орієнтири були «внутрішніми», а віддаленіші (північні) трактувалися «зовнішніми». Грунтуючись на такому спостереженні, дослідники дійшли висновку, що вислів «“зовнішня” Русь» не має самостійного політич-

ного значення, а є питома географічним визначенням [47, с. 184–190].

Джерела такого трактування сягають висновків праці О. Соловйова, який припустив, що опозицію зовнішній / внутрішній у творі Костянтина Багрянородного слід розуміти як дальший / ближчий і запропонував вважати «зовнішньою / віддаленою» Руссю Русь із Києвом, а «внутрішньою / ближчою» відповідно – якийсь руський анклав у Північній Надчорноморщині (Тмурокані?). Історіографічних прикладів такого розуміння руських географічних реалій у трактаті «Про управління імперією» достатньо багато. Їх критично проаналізував О. Назаренко [35, с. 296–297], відзначивши, однак, що поза увагою дослідників, які підхопили думку О. Соловйова, залишилося принципово важливе застереження останнього, що через специфіку прочитання грецького тексту неможливо провести межу між «зовнішньою» та «внутрішньою» Руссю в будь-якому місці переліку руських міст з трактату Костянтина Багрянородного. З огляду на це, дослідник резюмує, що така постановка питання *«зачеркивает соблазнительное отождествление “внутренней Руси” с Русской землей в узком смысле»* [35, с. 296]. А якщо так, то й – додамо від себе – перекреслює спроби ототожнення «зовнішньої» Русі з Новгородською землею.

До полеміки щодо трактування антонімічної пари зовнішній / внутрішній у складі оповіді про сплав однодревок до Києва О. Назаренко залучає ще один приклад подібної семантичної опозиції з твору Костянтина Багрянородного «Про церемонії», у якому зібрано протокольні форми звернення до іноземних правителів. Під час зустрічі болгарських послів у Константинополі від логофета за протоколом вимагалось після питань про здоров'я царя, його нащадка та «великих бояр» довідуватися про здоров'я *«інших внутрішніх та зовнішніх бояр»*. Аналізуючи болгарську (як тюркську, так і слов'янську) соціальну термінологію, О. Назаренко доходить висновку, що словесним зворотом «внутрішні бояри» називали столичних бояр, які мешкали при царському дворі, а «зовнішні» –

тих, хто виконував свої функції за межами столиці, у регіональних центрах [35, с. 296]. Відзначена О. Назаренком термінологічна проекція переконує в тому, що терміном «“зовнішня” Русь» К. Багрянородний аж ніяк не мав на меті окреслити тільки північні території, що охоплювали землі майбутньої Новгородщини, як це намагалися й намагаються довести прихильники північної локалізації Немоґарда, апелюючи до пізнішої книжної практики поділу на «верховські» та «низовські» землі. Під названим терміном слід розуміти всяку підвладну Русі територію поза межами Києва, який і був тією не названою «внутрішньою» Руссю.

Окрім того, О. Назаренко звертається до тексту іншого свідчення К. Багрянородного, у якому повідомляється про полюддя, у яке архонти відправлялися з усіма росами з Києва, і припускає, що в повідомленні про «зовнішню» Русь ішлося не про територію, а про «зовнішніх» русів, тобто про тих русів (русь), що заселяли перелічені імператором гради й виходили в полюддя у своїх підвладних областях. Таким чином, Костянтин Багрянородний, проводячи паралель з болгарськими внутрішніми та зовнішніми боярами, відрізняв «зовнішніх» русів від тих, які проживали в Києві при дворі зверхників (архонтів).

Наразі слід зважити на те, що описана Костянтином Багрянородним система полюддя (яка виражається в колективному володінні сумою державних данин і демонструє цілковитий контроль за прибутками) протирічить, як довів В. Янін, новгородській практиці стосунків князя з елітою Новгородської землі. Новгородці від найраніших періодів самостійно здійснювали збір податей та контролювали їх розподіл. Це правило стосувалося й тих сум, що призначалися князеві. І це все відбувалося за повної відсутності княжих володінь у Новгородській землі навіть у реліктовій формі [61, с. 76]. Зазначені відмінності дають вагомий підстави для сумнівів у тому, що в трактаті «Про управління імперією» є хоча б якісь відомості про територію майбутньої Новгородської землі. Мало того, немає жодного аргументу, аби на цих теренах локалізувати згаданий Костянтином

Багрянородним Немоґард, де княжив Святослав. Зате, пригадаймо, є пряма вказівка на те, що цей град містився в допливах Дніпра, якими й сплавлилися до Києва однодревки.

Отож, цілком вірогідно, що й літописна фраза «*иде волга к новугороду*», з якої розпочинається оповідь 947 року про похід Ольги на Лугу (ототожнену в попередніх частинах цієї публікації з Лугою волинською), має під собою цілком реальні підстави. Крім того, південну (вужче – Правобережну) локалізацію Немоґарда засвідчує ще одне авторитетне джерело, синхронне до тексту Костянтина Багрянородного, авторства арабського мандрівника, географа та енциклопедиста першої половини X ст. ал-Мас'уді.

Етнонім «Нукарда» ал-Мас'уді

Згадане свідчення дійшло до нас у творі «Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-дхавахір» («Промивальні золота та рудники самоцвітів»), написаному в 947–948 роках й переробленому перед смертю ал-Мас'уді в 957 році. У сімнадцятому розділі цієї праці, де автор виклав відомості про народи Східної Європи та Кавказу, є частина тексту, співзвучна з розповідями Костянтина Багрянородного про географію та стосунки Візантії з печенігами, угорцями, болгарами, русами й хозарами, викладеними у 1–5 та 37 розділах книги «Про управління імперією».

Зацитуємо уривок з праці ал-Мас'уді в російському перекладі І. Коновалової, яка присвятила його аналізу окрему публікацію [23, с. 4–5; 24, с. 147–161]: «*Мы расскажем о том, что к западу от страны хазар и [страны] алан живут четыре тюркских народа. Они происходят от одного и того же предка, ведут как кочевой так и оселый образ жизни, отличаются неприступностью и отвагой. У каждого из этих народов есть [свой] правитель; протяженность каждого государства составляет много дней пути, а некоторые из них простираются до Черного моря. Эти народы совершают набеги вплоть до страны Румийи и областей, примыкающих к стране ал-Андалус, и одерживают верх*

ІСТОРИЯ

над всеми тамошними народами. Между тюркскими народами и царем хазар существует перемирие, точно так же, как с повелителем алан, земли которых протянулись до страны хазар. Первое племя из них называется **баджнā**; за ним следует второй народ, именуемый **баджгирд**; затем идет народ, называемый **баджнāk** – самый воинственный из всех этих народов, а за ним другой народ, именуемый **нукарда** [виділення наше. – Ю. Д.]. Их правители ведут кочевую жизнь. После 320/932 г. или около того времени они воевали с ар-Рўмом. Близ границ ар-Рума, там, где они прилегают к землям указанных четырех племен, стоит огромный греческий город под названием Валандар, многонаселенный и труднодоступный, [поскольку] он расположен между горами и морем. Оттуда его жители могли отражать [нападения] упомянутых народов» [23, с. 6].

Далі наведено описи військових подій під Валандаром, внутрішніх конфліктів між чотирма племенами та вирішальної битви, у якій греки зазнали нищівної поразки. Після перемоги тюрки пішли на Константинополь, руйнуючи все на своєму шляху. У завершенні оповіді про чотири тюркські народи ал-Мас'уді зазначає: «Они [тюрки] продолжали и дальше совершать набеги на те земли, вплоть до земли ас-сакāлиба и Румийи, а в наше время их набеги достигают пределов ал-Андалуса, ал-Ифранджи и ал-Джалāлики» [23, с. 6].

Військові дії біля Валандара, ототожнюваного з болгарським м. Девельтом (Δεβελτος), датуються у «Промивальнях золота» часом після 320/932 років і пов'язуються з першим нападом угорців на Фракію 934 року, про що згадано в багатьох візантійських хроніках. У тексті ал-Мас'уді угорці фігурують під звичним для арабо-персидської літератури етніком «баджгирд», який розташовано другим у переліку. Третій, найвойовничіший народ – «баджнāk» – традиційно слугував для найменування печенігів. Печенігами вважають і перший зі згаданих тюркських народів, співзвучний за назвою до «баджнāk», – «баджнā» (за деякими рукописами «йадж-

на»). Для його характеристики ал-Мас'уді вжив термін, яким називають «рід», «коліно», підкресливши тим самим численність печенізьких племен. Про це згадує і Костянтин Багрянородний (розділ 37. Про народ пачинакітів), котрий нарахував вісім таких об'єднань (фем), кожне з яких очолював свій зверхник (архонт). На заході від Дніпра він локалізує чотири феми: фему Гіазіхопон, розташовану по сусідству з Болгарією, фему Нижньої Гіли, що межувала з Туркією (Угорцями), фему Харавої, яка прилягала до Русі, та фему Іавдиертим, що межувала з данниками Русі (ультинами, дервленинами, лenzанинами та іншими слов'янами).

Етнічна інтерпретація четвертого тюркського народу з переліку ал-Мас'уді – «нукарда» – викликала найбільші суперечки в науковців [23, с. 9–10]. Одні з них залишали цей етнізм без коментарів, інші підправляли на «нукабарда» і вбачали в ньому лангобардів, яких арабський географ згадує окремо. Дехто вважав, що так ал-Мас'уді передав невідоме йому тюркське слово «нукер» (товариш, слуга, наблизений воїн), прийнявши його за етнімом. Пробували також змінювати близькі за написанням букви, подаючи його як «базкарда», видаючи його за угорців. Убачали в етнімі «нукарда» і спотворену назву тюрків-оногурів тощо. Урешті, писали і про слов'яно-руську атрибуцію «нукарда». Так, І. Коновалова згадала позицію В. Мінорського, який припускав, що етнізм «нукарда» слід читати як «наугарда» і що під цією назвою приховуються «новгородці», які займалися піратством в південноруських степах, як і пізніші «бродники», котрі також мешкали серед тюркських народів [33, с. 151]. Це припущення виникло дещо раніше, про що згадує і В. Мінорський, покликаючись на думку, висловлену попередниками («*что уже предполагали Фрэн и Шармуа*») й почерпнуту ним із праці німецького філолога-орієнталіста Й. Маркварта [68, s. 143, ref. 1]. Його неодноразово критикували деякі науковці через буквальне трактування зв'язку «нукарда» з «бродниками». Проте, як указує І. Коновалова, у пропозиції В. Мінорського важливішим є зв'язок

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

етноніма «нукарда» не з «бродниками», а з давньоруським «Новгородъ». До того ж, як доводить дослідниця, немає потреби в запропонованій ним кон'єктурі, позаяк форма «нукарда» може бути безпосередньо виведена з топоніма «Новгородъ», адже «г» в арабських текстах передавалося не лише як «г», але й з допомогою букв «каф», одна з яких у латинській транслітерації передається як «k», а друга – «q», а в кириличній – лише як «к». У пізніших мусульманських авторів (аж до XVII ст.), на що звертає увагу І. Коновалова, Новгород фігурує як «Нукарт» [23, с. 11].

Припускаючи участь новгородців у складі печенізько-угорської коаліції, І. Коновалова нагадує слова ал-Мас'уді, що перелічені ним народи, у тому числі й «нукарда», відомі своїми нападами на Італію, області Франків та мусульманську Іспанію. Це свідчення дослідниця порівнює з повідомленнями грецьких та латинських джерел про напади норманів (VIII–X ст.) та угорців (IX–X ст.) на райони, котрі згадуються в «Мурудж аз-захаб». Вони цілком кореспондуються з повідомленнями мусульманських істориків, які серед нападників виділяють русів, слов'ян, булгар, печенігів і – узагальнено – тюрків [23, с. 11–12].

Натяк на те, що саме руси могли входити до угорсько-печенізької коаліції, І. Коновалова зауважила в скороченому варіанті аналізованого тесту в іншій книзі ал-Мас'уді, відомій під назвою «Книга попередження і перегляду». У ній (покликаючись на один зі своїх раніших творів) він згадав про набіги названих чотирьох народів на Джурджанське (Каспійське) море, які дослідниця була схильна приписувати саме русам.

Участь русів у спільних з угорцями та печенігами походах засвідчена низкою достовірних джерел, які детально проаналізувала й висвітлила у своїй праці І. Коновалова. Союзницькі стосунки між названими учасниками, які легко переростали у ворожнечу, зародилися у 20-х роках X ст. Це фіксує лист константинопольського патріарха Миколи Містика, датований кінцем 922 року, у якому повідомляється, що руси, печеніги, алани та західні турки (угорці) дійшли

до повної згоди і підіймають зброю проти Болгарії. Військові дії під Валандаром, що переросли в похід на Константинополь, відносовано й у «Повісті временних літ»: «в лѣто. ̑̑. ̑̑. мѣ [6442 (934)] пѣрвое придоша оугри на цѣрьгра. и пленяху всю фракию. романъ же створи миръ со оугры» [19, стб. 33]. Згадує літописець і повторний набіг «угрів» 942 року, черпаючи свої відомості з «Хроніки» Амартола: «в лѣт̑̑. ̑̑. ̑̑. ња. [6451 (943)] Паки придоша Оугри на Цѣрьградъ. [и] миръ створивше съ Рамоно̑̑. възвратишася въ свояси» [29, стб. 45].

Серед союзників русів фігурують і печеніги. З літописного повідомлення довідуємося про похід Ігоря на Константинополь 944 року. Літописець повідомляє, що, готуючись до походу, руси найняли печенігів і взяли в них заручників: «Игорь же совкупивъ вои многи. Варъги Русь и Полянъ. Словъни и Кривичи. и Тѣверьцѣ и Печеньги [наа]. и тали оу нихъ поя. поиде на Греки въ лодья̑̑ и на конихъ хотя мьстити себе» [29, стб. 45].

Святослав теж, як відомо, не нехтував можливістю налагодити союзницькі стосунки з печенігами та угорцями. Про те, що вони були у складі військ Святослава під час військових дій на Балканах у 970 році, повідомляють візантійські хроністи Лев Диякон та Іоанн Скілиця.

Перелічені вище аргументи дозволили І. Коноваловій добачати під назвою «нукарда» у складі печенізько-угорської коаліції саме новгородців. Немає жодних підстав, аби з цим не погодитися, за одним принциповим зауваженням: це не могли бути новгородці з Волхова, адже населеного пункту під такою назвою на місці майбутнього Великого Новгорода ще просто не існувало. У цей час вихідці з півночі могли називатися як завгодно, але тільки не новгородцями. До речі, їх (волховських новгородців) не могло бути не лише у війську Олега чи Ігоря, не було їх і у війську Святослава. Аби задекларувати їх «значну» присутність серед воїнів Святослава, І. Фроянову, за відсутності реальних фактів, довелося вдатися до єдиного й дуже хиткого, якщо не сказати – наївного – аргументу:

ІСТОРІЯ

«Их роль настолько значительна, что в формуле присяги договора Святослава с Цимисхием вновь появляется бог северных племен Волос» [59, с. 130].

Отже, у віднотованому ал-Мас'уді етнонімі «нукарда» могла відобразитися назва лише якогось іншого (не Волховського) Новгороду. Очевидно, саме це місто згадано під 947 роком і в «Повісті временних літ» як географічний орієнтир маршруту Ольги на волинську Лугу («*иде шлга к новугороду*») і саме про нього (уже як про «Немоґард») писав Костянтин Багрянородний, пов'язуючи з місцем перебування Святослава й уважаючи його за центр уділу останнього. Про це й свідчить трансформація слов'янської назви «Новъгородъ» (через скандинавську подачу – «Nógarðar») у грецьку «Νεμοῦαρβᾶς», де «νεμο» – не що інше, як «частина, уділ». Трагування Волині (зокрема, й земель по Лузі) уділом Святослава є цілком природним і з огляду на те, що саме юний княжич очолив та розпочав західну військову кампанію, про що недвозначно свідчить літопис: «*и ре^ч Свенгелдъ. и Асмудъ. князь оуже почаль. потягнемъ дружино по князи*» [19, стб. 46].

Слід зважити на те, що про початки самостійного правління Святослава міг знати і ал-Мас'уді. Нижня дата (934 р.) його свідчень фіксується облогою Валандара, про яку він говорить ретроспективно: «*После 320/932 г. Или около того времени*». А верхня – прикінцевою фразою: «*а в наше время* [виділення наше. – Ю. Д.] *их набегу достигают пределов ал-Андалуса, ал-Ифранджи и ал-Джалалики*», тобто мовиться, очевидно, про період написання праці «Промивальні золота» (947–948 рр.), який можна продовжити аж до дати уточнення тексту перед смертю автора в 956 році.

Народжений близько 896 року ал-Мас'уді був сучасником не лише походів Олега та Ігоря, але й періоду княжіння Святослава в Немоґарді, знаного з трактату К. Багрянородного «Про управління імперією» (948–952 рр.). Принаймні репліка ал-Мас'уді, що описувані ним племена, у тому числі й «нукарда», ведуть як кочовий,

так і осілий спосіб життя, а їхні правителі ведуть лише кочове життя, виразно перегується зі степовим військовим побутом княжої дружини доби Святослава, віднотованим літописцем: «*возъ бо по себъ не возяше. ни котла ни мясь варя. но по тонку изрѣзавъ. конину. или звѣрину. или говядину на оугълехъ испекъ ядыше. ни шатра имяше. но подъклѣдъ постилаше. а съдло въ голова^ѣ. тако же и прочии вои е^ѣ вси бяху*» [19, стб. 52–53].

Локалізація Новгороду середини X століття

Де ж містився Новгород, відомий за джерелами середини X ст.? А. Бандурі разом з Г. Делілем розташовували його на Десні, ототожнюючи з Новгородом-Сіверським. До цієї думки частково схилився і В. Татіщев. Як новозбудовану частину Києва трактував його В. Лянскоронський. Проти поспішної локалізації його на Волхові висловлювався Вл. Пархоменко. На нашу думку, не лише західний вектор походу Ольги «*к новугороду*» на волинській Лузі, але й географічні орієнтири, які постають з контексту розповідей Костянтина Багрянородного і ал-Мас'уді, указують на територію, розташовану західніше від Києва.

Обидва середньовічні джерела дуже тісно кореспондуються в площині русько-угорсько-печенізьких стосунків. Проте якщо текст ал-Мас'уді свідчить про це виразно й недвозначно, то у свідченнях Костянтина Багрянородного відзначається очевидне протиріччя географічного характеру: незважаючи на те, що в тексті «Про управління імперією» простежується загальна тенденція до описування народів та територій, що межують із чотирма печенізькими фемами Дніпровського Правобережжя й детально описано маршрут русів однодревками на південь від Києва, це начебто аж ніяк не підкріплюється ойконімією. Так, І. Сорлен, а слідом за нею й О. Назаренко відзначив «*странное умолчание в De adm. 9 о «градах» на Днепровском Правобережье*» [35, с. 300].

Започаткована, як видається, в «Історії» В. Татіщева [53, с. 222, прим. 52, 53] та «канонізована» коментарями російського ви-

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

дання «Про управління імперією» 1991 року інтерпретація перелічених Костянтином Багрянородним ойконімів передбачає, що однодревки сплавлилися до Києва (Κιοαβα/Κιοάβα), званого також Самбатасом (Σαμβατάς), де їх купували, оснащували й далі спускали вниз до Витичева (Βιτιτζε / Βιτιτζέβη). З північно-східного боку їх сплавливали по Десні, і цей маршрут фіксує (з чим можна погодитися) згадка про Чернігів (Τζερνιγώγαν). Усі інші ойконіми науковці звично «нанизують» на північну частину осі шляху «з варях у греки», тобто вгору руслом Дніпра. У підсумку найвіддаленішим пунктом, звідки до Києва відправляли однодревки, ставав неіснуючий на той час Новгород на Волхові (Νεμογαρδас / Νεμογαρδάς), на середині шляху опинявся Смоленськ (Μιλινίσκα / κάστρον τήν Μιλινίσκαν), ближче до Києва – Любеч (Τελιούτζαν / Τελιούτζαν) і, урешті, біля самого Києва – Вишгород (Βυσεγρად / Βουσεγρადέ). Хоч однодревки сплавлилися і від ледзян, західні околиці киево-руської держави й справді виглядають позбавленими географічних координат у вигляді ойконімів. Це тим дивніше, що К. Багрянородному були відомі й мікротопоніми, зокрема, аборигенні та субстратні назви дніпровських порогів.

Цю обставину О. Назаренко пояснює тим, що на захід від Дніпра «сколь-нибудь заметного скандинавского присутствия в IX – первой половине X в. действительно не улавливается» [35, с. 300]. Однак тут дослідник явно помиляється. Про ранню присутність скандинавів на Волині та в Побужжі згадувалося в попередній частині публікації. Крім того, твердження О. Назаренка розходиться і з літописними свідченнями. Про заснування Турова на Прип'яті приходнем із замор'я згадується під 980 роком у контексті розповіді про такого ж «заморського» Роговолода, що мав волость у Полоцьку [19, с. 63–64]. Окрім того, Костянтин Багрянородний писав свій трактат відразу після подій киево-деревлянської війни, отже, руська присутність на захід від Києва була для нього очевидною, про що й свідчать згадки про «підплатіжних» Русі уличів, ледзян

та деревлян поряд з печенізькою фемою Іавдиертим.

Мова, гадаємо, може йти не так про дивне замовчування К. Багрянородним «градів» на Дніпровському Правобережжі, як про помилкову локалізацію на північ від Києва не лише Новгорода, але й фортеці / града Мілініска (κάστρον τήν Μιλινίσκαν) та, що можливо, й Теліутзи (Τελιούτζαν), інтерпретація назв яких викликає найбільше сумнівів. Як альтернативу пригадаймо хоча б деревлянський град Малин, початок функціонування якого сягає VIII ст., а перша фаза існування городища завершується десь у першій половині – середині X ст. [18 с. 123]. Як один зі значних центрів Деревлянської землі «град Малиньский» цілком міг бути «κάστρον τήν Μιλινίσκαν» Костянтина Багрянородного. Природно, що й сусідні деревляни поставляли свої однодревки до Києва, якщо згадати, що деревлянські послы, сватаючи свого князя Мала за Ольгу, прибули до Києва саме в човні: «и послаша дѣревляне лучшии мужи свои. числомъ. кѣ. в лодыи къ шльзѣ. и приста подъ боричево^м въ лодыи. бѣ бо тогда вода текущи возлѣ горы къ^м евьскыя» [19, стб. 43–44].

Стосовно місцезнаходження Немоґарда / Новгорода, у якому сидів Святослав, Костянтин Багрянородний не залишив конкретних свідчень, обмежившись указівкою про сплавлення звідти однодревок. Логічно припустити, що місце його правління мало б «маркуватися» знахідками відповідних символів влади. У Рюриковичів такими особисто-родовими знаками були зображення двозубців, тризубців та похідних від них форм. Такі зображення відомі на підвісних печатках та пломбах, прикладних печатках та перснях-печатках тощо. Позначалися ними і предмети побутового вжитку, побутова та будівельна кераміка, предмети озброєння, твори мистецтва тощо.

Важливим джерелом вивчення історії давньоруських міст (городів) представлені князівські тамги (двозубці) Святослава Ігоровича, у дослідженні О. Моці та О. Сиром'ятникова. На думку цих авторів, знахідка князівських знаків Святослава в певному населеному пункті може свідчити

ІСТОРИЯ

про розташування в них гарнізонів доволідимирівських часів, які обслуговувалися залежними від князя ремісниками [34, с. 84–87]. Географію поширення знаків Святослава розглянемо детальніше.

Найвідомішим зображенням двозубця, яке пов'язують зі Святославом Ігоровичем, є зображення на актовій печатці, знайдений під час розкопок Десятинної церкви в Києві в 1912 році. З обох боків цієї печатки містяться двозубці з вертикальними зубцями й ніжкою у формі трикутника, зверненого вершиною дотолу. Навколо двозубців по периметру кола печатки розміщувалися написи, у яких убачають спотворене ім'я Святослава, яке відчитують як «КЗ. ЕВАСТЛАОС» [34, с. 85] чи «(Σφενδο) ζυλα(βοζ)» [6, с. 433–434] (іл. 3: 1–2). Окрему групу зображень князівських знаків становлять графіти на східних монетах [6, с. 434–438] (іл. 4). Серед прошкрібаних на монетах зображень (на сьогодні відомо не менше 13 знаків Рюриковичів) переважають двозубці, форму яких передано двояким способом – контурно або у вигляді простих вертикальних ліній. І аналіз дат карбування цих монет дозволив з'ясувати, що двозубець міг використовуватися не лише Святославом Ігоровичем, а передавався по старшій правлячій лінії від Ігоря Рюриковича (†972) до Святополка Ярополковича (Володимировича), званого Окаянним (*бл. 978 – †1019). Періодом правління від Святослава Ігоровича до Святополка Ярополковича датують і кістяну округлу пластину, що походить з розкопок Саркела [4, с. 430] (іл. 5), хоч перевагу надають ранішому датуванню. Подібне можна сказати й щодо датування прошкрібаних на амфорах лінійних зображень двозубців, що нагадують графіти на східних монетах [6, с. 440–441].

Двозубці архаїчних форм, з широкими зубцями та трикутної форми ніжкою, відомі також у вигляді графіти на стінах будівель. Такі зображення зафіксовано на стіні усипальниці Царського кургана в околицях Керчі, яка в IX–XI ст. використовувалася, вірогідно, як християнський храм [2, с. 250, рис. 8–9] (іл. 6: 1–2). Морфологічно близьке зображення виявлено на сті-

ні скельної церкви комплексу Басарабі-Мурфатлар на Нижньому Дунаї за дванадцять кілометрів від Констанци [64, с. 29–44] (іл. 7).

Окрему групу становлять клейма на будівельній та гончарній кераміці [6, с. 449–451] (іл. 8: 1–14). Зображення двозубців відомі лише у вигляді гончарних клейм. До групи ранніх двозубців належать лише два контурні зображення, одне з яких, що має ніжку у вигляді півкола (чи округленого трикутника) з дещо розхиленими зубцями, походить з дитинця Пліснеська (іл. 8: 1), а друге – з широкими вертикальними зубцями та ніжкою, сформованою із двох вертикальних ліній незрозумілого завершення, – із Володимира на Волині (іл. 8: 2). Виявлено й інші гончарні клейма у вигляді простих двозубців, чи з ускладнених завитками зубців (зображення яких опублікував Б. Рибаків), форма яких відрізняється від двох указаних архаїчних взірців [49, с. 70–72] (іл. 9).

Локалізація гончарної кераміки з клеймами у вигляді знаків Рюриковичів принципово відрізняється від географічного розповсюдження інших пам'яток із зображеннями княжих тамг. Якщо монети, геральдичні підвіски, побутові та мистецькі твори тощо є мобільними речами, переміщуються разом з їхнім власником, то побутова кераміка (а більшою мірою – кераміка будівельна) навпаки – має властивість маркувати причетність господаря до певного місця чи вузького регіону. Як зауважив Б. Рибаків, гончар, що використовував княжий знак, був частиною княжого господарства. До того ж, як наголошував дослідник, усі без винятку знахідки горщиків з княжими клеймами пов'язані з князівськими городами [49, с. 249–250]. Ця обставина логічно пояснюється специфікою їх використання. Побутова кераміка з клеймом у вигляді князівського знака Рюриковичів призначалася не так для домашнього побуту, як слугувала тарифікованою тарою, для натурального податку. Статті «Руської правди» серед інших представників княжої адміністрації, що несли відповідальність за складові частини домену, називають і метельника, або

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

метника, який відповідав за дотримання мір та стандартів і ставив «мети» чи «знамення», тавруючи, зокрема, частку прибутку князя [45, с. 165–173].

У цьому руслі необхідно згадати також деталі опису походу Ольги до Новгороду й на Лугу, де серед масштабних заходів одержавлення території, у тому числі заснування погостів, згадуються і «знамення»: *«и ловища ея суть по всеи земли. и знамения [виділення наше. – Ю. Д.] и мѣста и погосты»* [19, стб. 48–49]. Знахідки гончарних клейм із зображенням двозубців Святослава у Пліснеську та Володимирі-Волинському є логічним підтвердженням гіпотези щодо волинського вектора маршруту княгині 947 року. Наразі слід звернути увагу на те, що автор знахідки пліснеського гончарного клейма М. Кучера наголошував на тому, що однотипна місцева кераміка, яка побутувала в Пліснеську в IX–X ст. безпосередньо розвинулася з попередньої керамічної групи VII–VIII ст. Натомість клеймований двозубцем горщик належить до пізнішого типу кераміки, у якому виразно проявляються зовнішні впливи. Розвинена форма таких горщиків склалася в Середньому Подніпров'ї в X ст. Зі зміною керамічних типів у місцевому побуті з'являються й не характерні для попереднього часу миски-сирниці та сковорідки архаїчного типу, *«що були відомі східним слов'янам уже у VIII–IX ст.»* [28, с. 152]. Усупереч згаданій архаїчності, хронологічна межа у зміні керамічного матеріалу Пліснеська пов'язується з *«діяльністю Володимира Святославовича, що остаточно закріпив західноруські землі за Київською Руссю»* [28, с. 152]. Щоправда, автор знахідки М. Кучера вважав, що знак Рюриковичів на денці обговорюваного горщика має вигляд герба київського князя Володимира Святославовича [28, с. 152]. Проте, гадаємо, є всі підстави зміни в керамічному матеріалі Пліснеська пов'язувати зі Святославом Ігоровичем. Вірогідність належності Пліснеська до Києва за часів Святослава відзначено й у згаданій праці О. Моці та О. Сиром'ятникова [34, с. 86].

Клеймо у вигляді двозубця з Пліснеська має важливу ознаку, не зауважену, здасть-

ся, у дотеперішніх публікаціях. Понад ним є невелике Т-подібне зображення (іл. 10: 2), яке максимально наближає цей знак до двозубця на печатці Святослава, знайденої серед руїн Десятинної церкви. На київській печатці цей знак має вигляд невеликого хрестика з високо піднятою горизонтальною планкою, розташування якого на печатці переконаного язичника (як його подає літопис) важко пояснити. Подібність пліснеського значка до букви «Т» дає підстави пов'язати його з молотом Тора – Мйоллніром (давньосканд. Mjöllnir) (іл. 11: 1–2).

Головний висновок із цього екскурсу в геральдику X ст. полягає в тому, що наявність побутової кераміки з тамгою Святослава в Пліснеську та Володимирі-Волинському дає реальні підстави пов'язати його уділ, згаданий К. Багрянородним, із Волинню. Очевидно, що Немоґардом, де сидів Святослав, не може бути давнє Пліснеське городище (Пльсьнськ, Пльсьнеск), початки якого сягають VII–VIII ст. Натомість город Володимир (названий так уже наприкінці X ст.) цілком підходить на таку роль. У середині X ст. з Волині (із центром у Немоґарді на Лузі) й сплавлялися до Києва однодревки, подібно до того, як в XI ст. волинськими притоками Прип'яті (передовсім Стиром) сплавляли до Києва лодії з прикарпатською сіллю. Блокада цього маршруту спричинила серйозні заворушення, відзначені в *«Києво-Печерському патерику»* (Слово 31). У човнах (очевидно, Прип'яттю та Бугом) вирушав у похід на мазовшан 1041 року Ярослав Мудрий: *«иде ярославъ. на мазовшаны. въ лодьяхъ»* [19, с. 152]. Волинські річки Турія, Стир та Горинь використовувалися для сплавної торгівлі з Києвом до середини XIX ст.

Отже, як знахідки клеймованої двозубцем Святослава кераміки, так і віднозоване в літописах та пізніших документах функціонування водних маршрутів, що правими притоками Прип'яті з'єднували Волинь з Києвом, пов'язують уділ Святослава з Волинською землею. Урешті, про розташування Немоґарда на Волині сказано в датованому 947 роком уривку *«Повісті временних літ»*, де фраза *«иде шлга к новугоруду»* безпосередньо корелюється з розпо-

ІСТОРИЯ

чатими після деревлянської помсти адміністративно-урбаністичними заходами на теренах уздовж р. Луги: «и по лузь погосты и дань и шброкы». Урбаністичні та археологічні підстави для такого твердження викладено в прикінцевому підрозділі попередньої частини цієї публікації, що називається «Урбанізація волинської Луги у світлі походу Ольги 947 року». Далі звернімо свій погляд на його історичне обґрунтування, яке має безпосередній стосунок до майбутньої назви міста, яке наприкінці X ст. отримало свою сучасну назву – «Володимир».

**«Новий город» contra «Словенський»
городок та легендарні свідчення
про Новгород**

Починаючи з XIX ст. в літературі неодноразово звучала думка про спадкоємність Володимира від сусіднього, розташованого за Бугом міста Волиня. Цю думку чи не вперше висловив З. Доленга-Ходаковський: «*Основание города Володимера на рѣкъ Лугѣ (по имени его В. Князя) должно было быть слѣдствиемъ упадка древней Волини, в 20 верстах отстоящей, жестоко наказанной, можетъ быть за упорное сопротивление*» [17, с. 10]. Значно пізніше артикулював її і відомий дослідник руських міст М. Тихомиров: «*Основание нового города поблизости от древней Волини, видимо, было связано со стремлением Владимира подорвать власть местных волинских князей или старшин прежнего племенного центра*» [54, с. 315]. Тобто існували реальні підстави, аби, на противагу старому городу Волиню, назвати новозаснований на Лузі град «Новим городом» («Новгородом»).

Антитезою до міста Володимира як «Нового города» є і сучасна назва невеликого населеного пункту (тепер – села) – «Городка», званого також «Городком Надбужним» (пол. Gródek Nadbużański), на території якого й розміщується городище історичного Волиня. Про його розташування в місці впадіння Гучви до Бугу писав ще Длугош [60, с. 216]. У своєрідний спосіб протиставлення Городка / Волиня та Володимира, як «Нового города», виявилось й на картах XVI–XVII ст., де на

широті Луцька, на березі Бугу зафіксовано саме невеличкий Grodek, а не Володимир, який у той час перебував у zenіті свого помонгольського розквіту, коли через нього до Гданська відправляли по Бугу комяги та дубаси зі збіжжям, поташом та іншими експортними товарами. Саме так потрактовано волинські адміністративно-територіальні реалії на карті Польщі та Угорщини С. Мюнстера 1552 року та карті Польщі А. Ортеліуса 1601 року (іл. 12; 13), хоч Ортеліус і вкоротив Буг мало не удвоє, позначивши його витік десь на рівні Любомля. Джерела інформації до давнішої карти С. Мюнстера не відомі. Можемо лише здогадуватися, що тут не обійшлося без інформатора або якогось графічного протографа руського походження, позаяк у надписах латинкою наявна комбінація літер «tz», яка виразно наслідує кириличну «ц»: Луцко, Дубец, Халиц, Самец, Брацлав, Соцава, Оцаков тощо.

Описуючи городище давнього Волиня на початку XIX ст., З. Доленга-Ходаковський відзначив його характерну назву: «*городъ Волинь при устьѣ той же Гучвы, которого обширный вал, съ особеннымъ городком Словенскимъ* [виділення наше. – Ю. Д.], *съ множествомъ могил внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору*» [17, с. 10]. Назва городища – «Словенське» – може пояснити й причини міграції літописних сюжетів з Бугу на Волхов, де вони були з ентузіазмом перейняті місцевими книжниками. До того ж на правому березі Бугу, якраз навпроти «Словенського городка», розташоване с. Лудин (польською – Łudzin), згадане в тексті розмежування польсько-литовського кордону 1546 року. У цьому зв'язку треба пригадати й різнобережне розміщення первинних поселень, Людиного та Славенського кінців у Новгороді на Волхові. Зрештою, згадуючи пактіотів Русі, К. Багрянородний називає їхні території славніями. Наведені приклади доводять, що кожна літописна звістка, що стосується подій X – першої половини XI ст. і яка прив'язує Новгород до Волховського регіону чи згадує словенів, має щонайменше піддаватися ретельному критичному аналізу.

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

Слід указати також на своєрідну інтерпретацію назви «Волинь», що трансформувалася в стійке намагання пов'язати цю назву з Волгою, про що зокрема, пише А. Гвагніні (*1534 – †1614), згадуючи волинян: «*Przyszedł ten naród w te tu ruskie kraje od rzeki Wołhy, ...Zwali się pierwiej Wołgarami, a potem Wołyńcami*» [65, с. 449–451]. Подібно трактує волинян і М. Стрийковський (*1547 – †між 1586 та 1593): «*Wołhynianie od Wołgi rzeki nazwani, od której z Moskwy tu swój naród, gdzie dziś mieszkają, wwiedli*» [69, с. 51]. Таке твердження відоме і за багаточисленними російськими списками пізньолітописного тексту другої половини XVII ст., відомого під назвою «Сказание о Словене и Русе и городе Словенске». Це «Сказаніє» містить етногенетичну легенду, з переліком предків скіфів та скандинавів, де фігурують «*Первый Славень, второй Русь, третій Волгарь* [виділення наше. – Ю. Д.], *четвертый Комань, пятый Исторь*» [42, с. 2]. Далі, оповідаючи про походження «славеноросійських» народів, автор «Сказанія», яким уважають засновника сибірського літописання митрополита Кипріяна (Старорусенникова) (*друга половина XVI ст. – †1634 р.) [57, с. 662], стверджує, що «*Болгары и Волинцы от рекъ Волги*» [42, с. 18].

Початки традиції пов'язувати назву «волиняни» з Волгою лежать у співзвучності назв «Волга» та «Волинь», яка латиною читається як «Volhinia». Саме так Волинь позначено на картах XVI–XVII ст. (іл. 12, 13) і в заголовку названої праці М. Стрийковського, у переліку руських земель: «*Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wołhińskiej* [виділення наше. – Ю. Д.], *Podolskiej, Podgórskiej, Podlaskiej, etc.*». Подібно, плутаючи вже Волхов із Волгою, у своєму «Донесенні про Московію» писав Франческо да Колло (*1480 – †1571): «*Царство Новгородское, коего главный город того же имени омывается важной рекой Волга*» [20, с. 449–451]. Це повідомлення стало одним з головних аргументів у доказовій базі творців баламутної «Нової хронології», які омолоджують Новгород на Волхові на 400 років, датуючи його за-

снування XV ст. [41, с. 83]. Немає потреби втручатися в дискусію, яка розгорнулася з цього приводу, укажемо лише на можливість того, що в розміщенні Новгорода на Волзі (Volha) може приховуватися і якийсь відголос, якась глуха згадка про Новгород на Волині (Volhinia).

Легендарна звістка невідомого походження про Новгород потрапила й до тексту «Житія св. Стефана Сурозького», у якому описуються діяння єпископа візантійської Сугдеї Стефана (*700 – †після 787 р.). Розширена руська редакція цього житія містить розповідь про напад на Сурож, недовзі після смерті єпископа Стефана, якогось князя Бравлина із «Новаграда»: «*По смерти же святого мало лѣтъ минуоу. прииде рать велика роусскаа изъ Новаграда Князь Бравлинъ, силенъ зѣлщ, плѣни щтъ Корсоуня и до Корча. съ многою силою прииде къ Соурожу, и по 10 днѣй бишася злѣ межоу себе. И по 10 днѣй вниде Бравлинъ. силою изломивъ желѣзнаа врата. И вниде въ градъ, и земъ мечь свой. И вниде въ церковь въ святую Софіюю*» [43, с. 95]. Короткі грецькі редакції «Житія...» цієї згадки не містять.

Очевидно, що датований XV ст. руський текст є літературною компіляцією, у якій грецьке оригінальне повідомлення було доповнене пізньою руською вставкою про прихід раті з Новгорода. Це (невідомого походження) свідчення пов'язується звичайно з Новгородом Великим. Саме таке трактування присутнє вже в підзаголовку рукопису, дописаному пізніше червоним чорнилом унизу сторінки. Звучали й інші версії розташування згаданого в «Житті...» Новгорода. З ним ототожнювали Неаполь Скіфський поблизу сучасного Севастополя, Noviodunum нижнього Дунаю, угорський Nógrad (слов. Novograd) на Середньому Дунаї тощо. Про можливість ототожнити Бравлина з «*якимсь князем на полудні, залежним від Київѣа, або київським воєводою*» писав М. Грушевський [10, с. 409].

Воднораз існують підстави на підтвердження зв'язку житійного Новгорода саме з майбутнім Володимиром. Одну з них дає саме ім'я «Бравлинъ», яке О. Веселовський трактував як викривлене

ІСТОРИЯ

«Мравлинъ», покликаючись на билини про Іллю Моровлянина та сюжет про правління в Гарті / Гарте Ортніта, племінника Іллі Руського, із «Thidhrekssaga». Дослідник наголошує, що легенди з «Thidhrekssaga» заповичені з нижньонімецьких саг, у яких розповідається про володаря «Nogarden»-а, звідки, як він гадає, і прийшла рать до Сурожа [9, с. 18–26]. Розвиваючи гіпотезу О. Веселовського, М. Халанський форму «Бравлинъ» – «Мравлинъ» трактує як «Моровлинъ» – «Муровленинъ» – «Мурманин» – «Урманин», тобто – Norman, Nordman. На його думку, у «Житії св. Стефана Сурозького» містяться свідчення про похід на Сурож мурманського (тобто – варязького) князя з Великого Новгороду [58, с. 312–317]. Утім, якщо й розуміти під Бравлином Урмана, то слід згадати, що в аль-Ідрісі назва населеного пункту «Арман» відповідає саме Володимирі-Волинському. Арабський географ XII ст. називає його кінцевим пунктом торговельного маршруту Баразула – Авсія – Барасаніса – Луджага – Арман, який Т. Левицький [66, с. 91–105] та І. Коновалова [22, с. 206–209] розглядають як шлях з Києва до Володимира: «Треполь – Ушеськ – Пересопниця – Лучеськ – Володимир». Отже, ім'я «Бравлинъ», транскрибоване як «Урманинъ», може свідчити про те, що володар, який напав на Сурож, правив в Урмані (майбутньому Володимирі), згаданому в самому житті як «Новгородъ».

У літературі висловлювалася також думка, що «в древних русских источниках Сурожа в понимании Сугдейи (Судака) нет. Впервые Сурож в понимании Сугдейи встречается лишь в источнике XVI в. – в Никоновской летописи под 1389 г., в “Хожении Пиминове в Царьград”, где сообщается: “...проидохом устие Азовскаго моря и взыдохом на великое море <...> минухом Кафинский лимен и Сурож...” Таким образом, документальных сведений о том, что в XII–XIII вв. крымская Сугдейя называлась русскими Сурожем, обнаружить не удалось» [52, с. 175]. Однак свідчення про Сурож є в Галицько-Волинському літопису й до того ж – у прямому зв'язку з тим самим Володимиром. Повідомляючи про смерть Володимира Васильковича

під 1287 роком і характеризуючи тодішній стан володимирців, літописець робить своєрідний етносоціальний зріз населення міста: «и тако плакавшися над нимъ. все множество. володимерчевъ. моужи и жены и дѣти . нѣмци. и сооружьць [виділення наше. – Ю. Д.] и новгородци. и жидове плакоуся. аки и во взятъе иерлмоу . егда ведяхоуть я во полонъ вавилоньскии. и нищии оубо разниї. и чернорисчи и черничи. бѣ бо млѣтвъ на вся нищая» [19, стб. 920]. У цьому уривку в переліку різних торгових корпорацій серед інших мешканців Володимира згадуються й сурожці та новгородці. Зв'язок названого волинського столярного міста з Північним Новгородом та Кримом мав, очевидно, давнішу традицію, проявлену в третій чверті XI ст. в боротьбі нащадків Тмутараканського князя Ростислава Володимировича (сина засновника Нового міста на Волхові – Володимира Ярославовича) за волості на Волині, об'єднаних на той час з Прикарпаттям. Ростиславовичі тримаються разом із Давидом Ігоровичем і заспокоюються лише тоді, коли отримують від князя Всеволода Перемишль і Теребовлю.

Отже, і напівлегендарні звістки про Новгород дають підстави, аби прив'язувати їх до града на волинській Лузі, який пізніше отримав назву «Володимир».

Хрещення Новгороду на Волхові чи міжконфесійний конфлікт у Новгороді на Лузі?

У руслі теми розглянемо й дуже специфічний текст, думки науковців щодо якого радикально розділилися. Одні вважають його правдивим, інші вбачають у ньому фальсифікат, ще інші – характеризують його як компіляцію з достовірних джерел [55]. Ідеться про фрагмент тексту Йоакимівського літопису з оповіддю про хрещення жителів Новгороду, яке дійшло до нас лише в складі «Історії» В. Татищева. Аналіз цього тексту підказує, що його основою могло стати оригінальне джерело про міжконфесійний конфлікт у первісному волинському Новгороді / Володимирі.

У Йоакимівському літопису цій історії передують розповідь про боротьбу на Волині

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

князя Володимира з польським Мешком («*воеводы Владимиры два́кратъ победиша ихъ, но онъ [Мешко. – Ю. Д.] не престая воюя земли даже до Горыни*»), яка відділена від тексту про хрещення Новгородців лаконічним, проте містким повідомленням про похід на болгарів та хрещенням Володимира й усієї Русі за допомогою Болгарського царства: «*По семь иде Владимиръ на булгары и, побѣдя ихъ, миръ учини, и пріятъ крещеніе самъ и сынове его, и всю землю Русскую крести. Царь же болгарскій Симіонъ присла иереи учены и книги довольны. И посла Владимиръ во Царьградъ ко Царю и Патріарху, просити Митрополита, они же вельми возрадовашася и прислаша Митрополита Михайла, мужа весьма ученаго и богобоязненнаго, болгарина суца, с нимъ четыре Епископы и многи иереи, Діаконы и демественники (пѣвчіе) отъ Славянь. Митрополитъ же, по совѣту Владимира, посажа Епископы по градомъ въ Ростовѣ, **Новѣградѣ, Владимирѣ** [виділення наше. – Ю. Д.] и Бѣлѣградѣ. Сіи шедше по земли съ вельможи и вои Владимировыми, учаху людъ и кресчяху всюду стами и тысящами, колико гдѣ прилучися, аще людіе невѣрніи вельми о том скорбяху и роптаху, но отрицатися воевъ ради не смѣяху» [53, с. 38].*

Ця звістка унікальна й не засвідчена жодним іншим джерелом. Вочевидь, повідомлення про створення стількох кафедр є малоімовірним. На цей час, згідно з європейською церковною практикою, у новохристиянізованій державі спершу декілька десятиліть діяв місійний єпископ, без постійного місця перебування. І лише згодом створювались єпархії. Свідчення пізніх літописів про поставлення Володимиром Святославовичем єпископів у Ростові [8, с. 55, 69, 141–149, 457], Новгороді» [8, с. 51, 68–69, 114–123, 452], Володимирі-Волинському [8, с. 59, 70, 167–170, 461] та Білгороді [8, с. 44, 67, 92–93, 445] вважаються непевними. Про встановлення митрополії літописи прямо повідомляють лише під 1037–1039 роками в контексті спорудження Софійського собору: «*заложи же и цркъвь. стѣя Софѣя. премудрость Бїю митрополью*» [19, стб. 139]. Найдавніший

список руських митрополитів, поміщений у Новгородському першому літопису розпочинає відлік від Феопемпта, який керував Церквою в часи Ярослава Мудрого [38, с. 163]. Навіть у Никоновському літопису, який перераховує єпископів Володимирового часу, під 1037 (6545) роком є запис про початки митрополії в часи Ярослава: «*И уставы Ярославъ митрополію и распростираніи наипаче...*» [30, с. 80].

Проте у використаному В. Татищевим документі міг дійсно згадуватися місійний владика, який перебував на Волині, до того ж мова могла йти не про два окремі міста (Новгород та Володимир), а про одне з додатковим пояснювальним словом – «*новеградъ Владимиръ*». Різноманітні, на перший погляд, свідчення про війни князя Володимира з Мешком на Волині та болгарські чинники хрещення Русі ув'язуються з текстом, що описує хрещення Новгородців [53, с. 38–40]. За мовними ознаками його (текст) вважають самостійною повістю, уставленою в пізній літопис.

Дослідники відзначили як своєрідність цього сюжету про хрещення Новгородців, так і низку наявних у ньому історичних недоречностей, а саме:

а) відсутність згадки про Йоакима Корсунянина, якого вважають першим новгородським єпископом; натомість головними персонажами виступають Добриня та Путята;

б) помітне наголошення на негативному боці хрещення;

в) участь у хрещенні ростовців, яких хрестили, і то з великими труднощами, лише в XI – на початку XII ст.;

г) відсутність місцевих топографічних реалій: не згадується Волхов, натомість мовиться про якусь (безіменну) річку, не згадано назв новгородських кінців;

д) відсутність будь-яких відомостей про існування в Новгороді, до його хрещення, церкви Преображення Ісуса Христа;

е) згадка про «град», зведений 1044 року;

є) місцеве населення виступає не під традиційною назвою «словене», а як «*народ же оная страны*»;

ж) згадані представники місцевої адміністрації тисяцький Угоняй, посадник

ІСТОРІЯ

Воробей Стоянович, які не фігурують в інших джерелах;

з) згадка про п'ять тисяч боєздатних новгородців не відповідає реальній економічній і військовій спроможності тогочасного міста.

Особливо самобутнім є іменослов деяких персонажів, які брали участь в описаних подіях. Вони розділені на два ворогуючі табори. Один має на меті хрестити новгородців, другий – противиться хрещенню. Перший очолює Добриня. Його соратниками названо княжого тисяцького Путятю та посадника Воробея (сина Стояна), який виховувався при Володимирі. Противників хрещення очолює місцевий новгородський тисяцький Угоняй. До його соратників В. Татищев додав ще одного персонажа: *«Высший же над жрецы славян Богомил, сладкоречиа ради наречен Соловей, вельми претя люду покоритися»*. Як зауважив В. Алексєєв, у чистовому (Воронцовському) списку ця фраза відсутня, і її походження залишається невідомим [1, с. 193]. Проте характеристика Богомила у використаному В. Татищевим джерелі (як *«высший же над жрецы славян»*) відповідає дійсному статусу однойменного болгарського діяча, засновника богомільства, дуже поширеної від X ст. еретичної течії в європейському християнстві. Жив він у часи болгарського царя Петра (912–969 рр.). Разом зі своїми найближчими учнями він був підданий анафемі, про що згадано в Синодику царя Борила [48, с. 42, 43, 82].

Таким чином, у згаданих у Йоакимівському літопису подіях можна добачати якийсь болгарський богомільський слід. Його підтверджує й ім'я Стоян¹ – надзвичайно популярне в Болгарії протягом віків. Найімовірніше, використане В. Татищевим джерело зафіксувало конфлікт, який, судячи з контексту оповіді, відбувався в другій половині X ст. не між язичниками та християнами, а правдоподібно – між прихильниками богомільства та «традиціоналістами». Подібне зіткнення бачиться малоімовірним на території словенського племені у віддаленому північному регіоні. Натомість припущення про якусь богомільську перед-

історію офіційного хрещення Волині є цілком вірогідним.

Проникаючи на землі ранньої Русі, богомільські дуалістичні погляди перепліталися з язичницьким віровченням, і цей своєрідний ідейний синтез був характерний для світогляду певної частини населення Русі [3]. Укоріненість дуалізму на південно-руських теренах відзначив М. Грушевський. Досліджуючи фольклорні матеріали з теренів Західної України, він стверджував: *«...в західноукраїнських переказах ся дуалістична космогонія виступає нині багатше й яскравіше, ніж де-небудь: чи то у великоросів, білорусів, фінів, чи у балканських народів, навіть в Македонії й Боснії – сих найбільш засиджених богомільських гніздах! Як було зазначено, у нас, спеціально в Західній Україні, ся космогонія входить як складова частина в ширшу історію, свого роду народну біблію, від початку до кінця перейняту дуалістичною ідеєю. Тому, допускаючи можливість безпосереднього черпання з різних апокрифічних джерел (з котрих черпали також і богомили), я в поширенні сеї космогонічної повісті багато кладу-таки на богомільські впливи, і повторення аналогічних мотивів в болгарських чи боснійських оповіданнях або в зізнаннях західних дуалістів вважаю спільною спадщиною дуалістичної доктрини, а не випадковими подібностями в апокрифічних запозиченнях!»* [11, с. 60–61].

У конфлікті сторін, про який мовиться в аналізованій оповіді про хрещення Новгороду, не обійшлося і без трагічних обставин для його головної дійової особи: *«Народъ же оныя страны, разсвирѣпъвъ, домъ Добрынинъ раззориша, имѣніе разграбиша, жену и нѣкихъ отъ сродникъ его избиша»* [53, с. 39]. З контексту цієї згадки цілком зрозуміло, що родинний осідок Добрині розташовувався десь поза Новгородом.

За щасливим збігом історичних обставин цю місцевість можна локалізувати. Про її розташування поблизу сучасного волинського Володимира свідчить низка промовистих історичних та топографічних аргументів. У родинних маєтностях Добрині переплилися долі ключових персо-

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

нажив руської історії середини X ст. – як самого Добрині, його сестри Малуші, так і осіб княжого роду – Святослава та його сина Володимира.

Уділ Святослава – батьківщина князя Володимира

Припущення щодо правління Святослава на Волині з центром у Новгороді на Лузі (майбутньому Володимирі) логічно постає з низки аргументів, фактів і логічних припущень, які обґрунтовують народження Володимира Святославовича у волинських Будятичах (розташованих за двадцять два кілометри на південний захід від Володимира), ототожнюваних із літописним «Будятиним селом», куди княгиня Ольга відправила вагітну Малушу. Про останню подію відомо зі свідчень, віднотованих у Никоновському літопису [30, с. 35] та «Устюзькому літописному зведенні» («Архангелогородському літописці») [56, с. 60] під 970 роком.

На користь волинської локалізації «Будятиного села» свідчить низка аргументів, викладених в окремій публікації [14, с. 37–70]. Перелічимо їх тезово:

а) назва «Будутина весь», «Будотине село» чи «Будятине село» тлумачиться як село якогось Будяти / Будимира – його засновника чи власника. Саме такою патронімічною назвою, похідною від особової назви *Будята*, з архаїчним слов'янським закінченням на *-ичі* і є Будятичі. Первісне значення ойконіма *будятичі* – рід або піддані *Будяти*. Семантичним способом цей патронім перейшов на назву поселення зі значенням: населений пункт, який заселяють *будятичі*. Отже, волинський ойконім «Будятичі» є прямим етимологічним відповідником літописного «Будятиного села»;

б) згідно з текстом грамоти, датованої 31 грудня 1450 року, власником Будятичів був представник родини Резановичів. Ця обставина є додатковим свідченням давньої належності будятицьких земель родині Малуші та Добрині, адже Добриня відомий не лише як «Никитич», але і як «Резанович». Особа Добрині Резановича мала такий великий авторитет, що в деяких літописах

XV–XVI ст. його, разом з Олександром Поповичем, уважали учасником Липицької битви 1216 року та навіть героєм, який загинув на Калці в 1223 році. Свідчення про богатиря Добриню Резановича фігурують також у «Сказаних о киевских богатырях, како ходили во Царьград...»;

в) ім'я батька Малуші «Kalufcza» чи «Kalufcza Malec» (через схоже написання «l» (s-довгого) та «f» первісне «Kalufcza» перетворилося в «Kalufcza»), як його називає М. Стрийковський, або ж – «Piccolo Calufcza», «Calufcza paruus», «klein Caluffza», як читається в різних виданнях С. Герберштейна, є, очевидно, його родинним прізвиськом, відображеним (як це добре відомо зі значно пізніших прикладів) у володінні певною маєтністю, населеним пунктом. Таке поселення існує донині і граничить із землями Будятичів. Ідеться про с. Калусів / Kalusów, перейменоване, що правда, у 1946 році на Гряди. Відомості про цей населений пункт сягають зламу XV–XVI ст.;

г) княгиня Ольга відправила Малушу народжувати в батьківські родинні маєтності згідно з правом авункулату, за яким малолітні діти до певного віку виховувалися саме в родині матері, і яке функціонувало на Русі у формі сімейного звичаю (з часом трансформованого у княжу придворну інституцію), відомого під назвами «кормильства» та «дядьківства». Опікуном народженого в Будятичах Володимира і став його «уй» (вуйко), брат Малуші – Добриня;

д) відомо також, що в середині XV ст. у власності родини Резановичів було й с. Зимне (Зѣмно, Земно). Із церквою Успіння Пресвятої Богородиці давнього Зимненського Святогірського монастиря (згаданого вперше в Києво-Печерському патерику в запису про смерть блаженного Варлаама між 1062 та 1074 роками) можливо пов'язати й літописну згадку про церкву Богородиці, якій було надано с. Будятино («село бо бѣше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици») [30, с. 35; 56, с. 60]. Цим храмом могла бути й церква – попередниця Успенського собору у Володимирі, заснування якого місце-

ІСТОРИЯ

ва традиція пов'язує з іменем Володимира Святославовича;

е) назва ще одного сусіднього села Низкиничі співвідноситься з іменем Низкиня, відомого за «Анналами» Яна Длугоша. У цьому історичному джерелі Низкинею названо деревлянського князя Мала (dux Drewlyanorum Niszkiņa), тезоіменного з Малком Любчанином – батьком Малуші (пор. Малий / Низький). Імовірно, що знайомий з місцевою волинською легендарною традицією про Мала Любчанина Длугош ототожнив його з деревлянським князем Малом, подібно до того, як пізніше це робили Меховіта та Стрийковський, а в ХІХ ст. – Дмитрій Прозоровський, який уважав обох літописних персонажів однією особою. Польські хроністи й деревлянські події переносили на землі Волинського Побужжя, як це видно з оповіді про загибель Олега деревлянського у Стрийковського. Останній називав деревлянський Овруч Варяжем (Waraż), ототожнюючи його з Варяжем, розташованим на лівобережжі Бугу, на південний захід від Будятичів та Низкиничів;

є) Низкиничі належали волинській шляхетській родині Киселів, які виводили свій рід від київського воєводи Святольда (Свенельда). Родові легенди Киселів зафіксовані в писемних пам'ятках початку ХVІІ ст. Згаданий у них Свенельд (Свѣнелдъ, Свенгелдъ) очолював організований з ініціативи княгині Ольги каральний похід проти деревлян і був сучасником подій, пов'язаних з висланням Малуші до сусідніх із Низкиничами Будятичів. Набуте Святольдичами / Свенельдичами родові ім'я «Кисіль / Kiesel» вірогідно походить від скандинавського слова «kisel», яке данською мовою означає «кремій», а шведською – «кремній». Воно мало б характеризувати мужність / міцність протопласти роду Киселів;

ж) разом зі Свенельдом безпосереднім учасником деревлянської кампанії (як, очевидно, і походу на Лугу) був також воєвода Асмолдъ (Асмудъ, Асмоудъ). За знаком малолітнього Святослава (який спробував кинути списа в бік деревлян) обидва воєводи й розпочали битву з де-

ревлянами. Можна припустити, що з іменем Асмольда, ослов'яненним до Осмил (пор. зміну початкового «А» на «О» в Аскольд / Оскольд) пов'язується назва сусіднього з Будятичами с. Осмиловичі. Під 945 роком Асмольд згадується в літопису «кормильцем» (вихователем) Святослава, а тому його присутність поруч із князем на початках його самостійного правління є цілком природною;

з) присутність київської дружини в Будятичах фіксує й назва його присілка – с. Русовичі. Можливо, що саме ці «русовці» згадуються в повісті про хрещення Новгороду як 500 мужів «оть Ростовцевъ», яких тисяцький Володимира Путята привів «охрещувати» лузьких новгородців. У межиріччі Бугу та Луги розташовується ще декілька населених пунктів, що мають назву «Руси». Ці топоніми походять від варяго-руських поселенців, дружинників, яких київська адміністрація спровадила на підконтрольну територію, влаштуовуючи по Лузі погости;

і) місцеві волинські легенди вважають Володимира Святославовича засновником низки сакральних пам'яток та населених пунктів Волині. На його честь отримав назву і стольний волинський город. До такого чину могло спонукати саме народження святителя Русі на Волині;

к) основні складові сюжетної лінії Будятицької легенди, пов'язаної з місцевим Святим джерелом, буквально збігаються з літописною Корсунською легендою, у якій викладено події Володимирового хрещення. Ця обставина свідчить про те, що в Будятичах давніше функціонували легенди про хрестителя Русі [13, с. 26–39].

Локалізація місця народження Володимира Святославовича у волинських Будятичах є тією ключовою ланкою, що дозволяє зв'язати воєдино низку важливих історичних подій руської історії Х ст. Початок їм поклала княгиня Ольга, яка ініціювала по-державницьки масштабні заходи з облаштування західних кордонів Русі, які перемістилися до Бугу після завершення киево-деревлянської війни. Викладемо їх послідовно, висвітлюючи події з позиції логіки дій їхніх основних учасників:

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

946 рік – кидком списа малолітнього княжича Святослава Ігоровича розпочинаються масштабні військові дії проти деревлян, що стали завершальним етапом каральних акцій київської княгині Ольги (відомих з літопису, як помста Ольги), що рік перед тим втратила в Деревлянській землі свого чоловіка.

Того ж року, після завершення військової кампанії, Ольга із сином Святославом здійснила низку кроків з одержавлення Деревлянської землі, що відобразилося у формі встановлення уставів та уроків й організації становищ та ловищ на підкорених територіях. Ці події відкрили перед Києвом перспективи контролю над важливим торговим шляхом, що пролягав з надволзького Болгара через Київ до ринків збуту руських товарів у Середній Наддунайщині та Балтійському регіоні.

947 рік – після завершення військових дій у Деревлянській землі княгиня Ольга спрямовує свої дії далі на захід, закріплюючись на Західному Бузі, про що літопис повідомляє фразою, аналіз змісту якої і став предметом обговорення цієї публікації: «*вль^т. ѡ̄с̄ . ѡ̄ . ѡ̄ . ѡ̄ . [6455 (947)] иде ѡлга к новугороду. и оустави по мьстѣ. погосты и дань. и по лузѣ погосты и дань и ѡброкы. и ловища єя суть по всеи земли. и знаменія и мѣста и погосты*» [19, стб. 48–49]. У наведеному уривку повідомляється, що після деревлянської помсти (буквально за текстом – «*по мьстѣ*») Ольга вирушила до Новгороду, облаштовуючи західний кордон держави та організовуючи погости по східній притоці Бугу – річці Лузі. Цим Новгородом вважаємо розташований на Лузі волинський град, який наприкінці X ст. був перейменований на «Володимир».

Між 948 та 952 роками візантійський імператор Костянтин Багрянородний, описуючи землі Русі у трактаті «Про управління імперією», свідчить, що однодревки (μονόξυλα), які сплаваються племенами-пактіотами із «зовнішньої» Русі до Києва, прибували також із Немоґарда (Νεμογαρδάς), у якому сидів Святослав (Σφενδοσθλάβος), син зверхника Русі Ігоря. Цим Немоґардом і був Новгород, згаданий літописцем як орієнтир – мета мандрівки Ольги на Лугу 947 ро-

ку. Однодревки відправлялися з Волині до Києва правими притоками Прип'яті. Про період правління Святослава на Волині свідчать знахідки кераміки, клеймованої двозубцем Святослава в Пліснеську та Володимирі.

962 рік – з Києва (під загрозою заворушень прихильників традиційної язичницької віри) втікає місійний єпископ Адальберт. Десь у той самий час, і, очевидно, з тієї-таки причини Ольга відправляє Малушу з Києва на батьківщину, до Будятиного села (волинських Будятичів), розташованого за двадцять кілометрів на південний захід від сучасного Володимира. Саме там, під час свого правління на Волині, у Новгороді на Лузі, Святослав і познайомився з Малушею. Про зв'язок родинних маєтностей Малковичів (відомих також як Резановичі) з княжим двором свідчить те, що розташоване поруч із Будятичами село Низкиничі пізніше перебувало у власності спадкоємців Свенельда, а інше сусіднє село – Осмиловичі – належало, очевидно, «кормильцю» князя Святослава – воєводі Асмолду.

970 рік – Святослав розподіляє між спадкоємцями уділи. Ярополк сів у Києві, а Олег – у Деревлянській землі. Народжений у волинських Будятичах княжич Володимир сідає на княжіння не в неіснуючому на той час Новгороді на Волхові, а в Новгороді на Лузі, колишньому уділі Святослава. Літописець про це повідомляє, цитуючи звернення Володимирового «уя» (вуйка) Добрині до Новгородців. Останній, апелюючи до патріотичних почуттів новгородців, нагадує їм про зв'язок княжича з Волинню через власний родовід: «*и ре^ѣ добрыня просите володимира. володимиръ бо бѣ ѡ̄ малуши милостьницѣ ѡльжины. сестра же бѣ добрыня. ѡѡ̄ць же бѣ има малъко любчанинъ. и бѣ добрыня. оуи володимиру. и рѣша новгородци стѡславу. вѣдаи ны володимира. и по яша новгородъци володимира себѣ. и иде володимиръ съ добрынею оуем^ъ свои^м к новугороду*» [19, с. 57]. У Никоновському та Архангелогородському літописах з'являється згадка про місце народження Малуші в Будятиному селі (Будятичах), яка додат-

ІСТОРИЯ

ково підкреслює намагання Добрині довести новгородцям факт волинського походження княжича.

977 рік – Ярополк розпочинає військові дії проти Олега, вступаючи в межі Деревлянської землі. Пряма загроза Волині з боку військ Ярополка, який захопив деревлянську волость Олега, змушує Володимира з Добринею втікати «за море». Найпростішим шляхом такої втечі був шлях по Бугу та Віслі до її устя. Там Володимир і найняв дружину з прусів, яка дозволила йому пізніше утвердитися в Києві, як це допускав В. Кулаков [27, с. 112, 114] та обґрунтував з лінгвістичних позицій В. Одяков [44, с. 95–111].

980 рік – Володимир приходять з варягами й (за літописом) перед вокняженням у Києві знову сідає в Новгороді. Постає логічне питання, де саме він перебував. На місці Новгорода на Волхові тоді існували ще окремі розрізнені поселення. Тому припускаємо, що в той час він знайшов прихисток у «Городищі» на Волхові, куди потрапив (як обґрунтовує В. Одяков) через Західну Двіну та Ловать, побувавши по дорозі в Полоцьку у князя Рогволода. Того-таки року, чи навіть раніше – у 978 році, як свідчить «Пам'ять і похвала князю Володимиру», Володимир вокняжився в Києві. Якщо вірити останній даті, то з пруською дружиною (варягами) Володимир пішов на Київ відразу через Полоцьк, і його тимчасове повернення до Новгорода (після вигнання) є лише домислом – пізнішим, книжним.

Близько 992 року, уже після хрещення, Володимир називає «Новий город» на Лузі своїм іменем – «Володимѣрь». До заснування «Нового города» на Волхові залишається ще півстоліття. Викладене вище дає підстави, аби припустити можливість міграції ойконіма «Новгород» на Волхов саме з волинської Луги та участь вихідців із Волині в заснуванні та розбудові Великого Новгорода.

Примітки

¹ У прямому зв'язку з героєм новгородської історії Воробєєм Стояновичем стоїть, очевидно, назва села давньої південної Волині – Стоянів – первіс-

но (за місцевими легендами) званого Волобоєвим / Волобоївкою. Народний переказ підтверджується документами. У 1463 році Cristinus heres de **Woloyowo** [виділення наше. – Ю. Д.] et Lazyska et Daczasznyku вирішував у суді справу з Андрієм з Виткова. Сам же Стоянів починає фігурувати в документах із 1501 року. При цій нагоді висловлюю подяку п. Тарасові Макітрі за публікацію легенди і даних про інформатора на сайті с. Стоянів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stojaniv.com.ua/legendy/voloboevka/>.

Література та електронний ресурс

1. Алексеев С. В. Литературные и археологические источники о крещении Новгорода / С. В. Алексеев // Знание. Понимание. Умение. Научный журнал Московского гуманитарного университета. – М., 2005. – № 2. – С. 189–195.
2. Амелькин А. О. «Знаки Рюриковичей» на стенах гробницы Царского кургана под Керчью / А. О. Амелькин // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. – М., 2001. – С. 239–254.
3. Ангелов Д. Богомилство в Киевской Руси [Електронний ресурс] / пер. Дм. Алексеева за изд.: Ангелов Д. Богомилство. – София, 1993. – Режим доступу : http://nordxp.3dn.ru/gnosis/d-angelov-bogomilstvo_v_kievskoj_rusi.pdf.
4. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Ленинград : Издательство государственного Эрмитажа, 1962. – 522 с., ил.
5. Археологическое изучение Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии ; ред. : Б. А. Колчин, В. Л. Янин. – М. : Наука, 1978. – 237 с., ил.
6. Белецкий С. Древнейшая геральдика Руси / С. Белецкий // Повесть временных лет / пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова; коммент. А. Г. Боброва и др. – С.Пб. : Вита Нова, 2012. – 512 с., ил.
7. Бибииков М. В. Центр и периферия России в отражении средневековых греческих геоадминистративных категорий и церковного законодательства Константинополя [Електронний ресурс] / М. В. Бибииков. – Режим доступу : http://www.portal-slovo.ru/philology/37317.php?ELEMENT_ID=37317.
8. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996) / Д. Блажейовський. – Л. : Каменяр, 1996. – 568 с.
9. Веселовский А. Кто такой Бравлин в житии св. Стефана Сурожского / А. Веселовский // Журнал Министерства народного просвещения. – С.Пб, 1890. – Чис. 268. – Март. – С. 18–26.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. I : До початку XI віка. – 736 с.
11. Грушевський М. С. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1994. – Т. IV : Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. – Кн. 2. – 320 с.

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

12. Джаксон Т. Н. Austr í Gǫrðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 208 с., ил.
13. Диба Ю. Р. Інтерпретація Корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела / Ю. Диба // Старий Луцьк. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання». 30–31 березня 2012 р. – Луцьк, 2012. – С. 26–39.
14. Диба Ю. Р. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження Володимира Святославовича: Локалізація Будятино село / Ю. Диба // Княжа доба. Історія і культура / відп. ред. В. Александрович. – Л., 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.
15. Диба Ю. Р. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (1) / Юрій Диба // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Чис. 4 (36). – С. 20–28.
16. Диба Ю. Р. Урбаністично-адміністративні реформи Княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) / Юрій Диба // Студії мистецтвознавчі. – 2012. – Чис. 2 (38). – С. 20–42.
17. Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России / З. Доленга-Ходаковский // Русский исторический сборник. – М., 1837. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 1–50.
18. Звіздецький Б. А. Малинське городище древлян / Б. А. Звіздецький // Старожитності Русі-України. 36. наук. праць. – К., 1994. – С. 119–125.
19. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М. : Издательство восточной литературы, 1962. – Т. 2. – Разд. паг. : XVI с., 938 стб., 87, IV с.
20. Итальянец в России XVI в. Франческо да Колло. Донесение о Московии [Электронный ресурс] / Франческо да Колло. – М. : Наследие, 1996. – Режим доступа : <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus12/Kollo/text.htm>.
21. Кирпичников А. Н. Ладога и Ладужская земля VIII–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Славяно-русские древности: историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы. – Ленинград, 1988. – Вып. 1. – С. 38–78.
22. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий / И. Г. Коновалова. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. – 328 с.
23. Коновалова И. Г. К вопросу об этнониме нукарда у ал-Мас'уди / И. Г. Коновалова // Средневековая Русь. – М., 1999. – Вып. 2. – С. 4–20.
24. Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко. – М. : Памятники исторической мысли, 2000. – 272 с., ил.
25. Константин Багрянородный. Об управлении империей / под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Греческий текст, перевод, комментарии. – Изд. 2-е, исправл. – М. : Наука, 1991. – 496 с.
26. Константин, во Христе, Царе Вечном, василевса ромея, к сыну своему Роману, боговенчанному и багрянородному василевсу // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 269–320.
27. Кулаков В. И. Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX–XI вв. / В. И. Кулаков // Советская археология. – М., 1988. – № 3. – С. 106–117.
28. Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська / М. П. Кучера // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 143–154.
29. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград : Историко-археологическая комиссия АН СССР, 1926. – Т. 1. – Вып. 1 : Повесть временных лет. – 379 с.
30. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей. – М. : Языки русской культуры, 2000. – Т. IX. – Разд. паг. : XXXII, 256 с.
31. Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время / В. Г. Ляскоронский // Журнал Министерства народного просвещения. – С.Пб., 1913. – № 4. – С. 232–235.
32. Мачинский Д. А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси / Д. А. Мачинский // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и организующие центры. – С.Пб., 2002. – С. 5–35.
33. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. / В. Ф. Минорский. – М. : Издательство восточной литературы, 1963. – 265 с.
34. Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги, как источник изучения древнерусских городов / А. П. Моця, А. К. Сыромятников // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – К., 1984. – С. 84–87.
35. Назаренко А. В. Η ΕΞΩ ΡΩΣΙΑ: К политической географии древнерусского государства середины X века / А. В. Назаренко // Gaudeamus igitur. Сборник статей к 60-летию А. В. Подосинова / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, Г. Р. Цецхладзе. – М., 2010. – С. 294–301.
36. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М. : Издательство АН СССР, 1951. – 262 с.
37. Никитин А. Л. Основания русской истории / А. Л. Никитин. – М. : Аграф, 2001. – 768 с.
38. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М., Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. – 562 с.
39. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии; ред. : Б. А. Колчин, В. Л. Янина. – М., 1982. – 336 с.
40. Носов Е. Н. Новгородский детинец и Городище (к вопросу о ранних укреплениях и становлении города) / Е. Н. Носов // Новгородский исторический сборник. – С.Пб., 1995. – Вып. 5 (15) : К 950-летию основания Новгородского детинца. – С. 5–17.
41. Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Господин Великий Новгород. С Волхва или с Волги пошла Русская земля? / Г. В. Носовский, А. Т. Фоменко. – М. : Астрель, АСТ ; Владимир : ВКТ, 2010. – 188 с., ил.

ІСТОРИЯ

42. О началъ великаго града Славенска, еже есть нынѣ великій Новградъ; о первыхъ Князѣхъ Новгородскихъ и ихъ потомкахъ // Подробная лѣтопись от начала Россіи до Полтавской Баталіи. – С.Пб. : Печатано у І. К. Шнора, 1798. – Ч. 1. – Разд. паг. : XXVI, 233 с.

43. О приходе ратию к Сурожу князя Бравлина изъ Великаго Новаграда // *Васильевский В. Г.* Труды / В. Г. Васильевский. – Петроград : Типография Императорской Академии наук, 1915. – С. 95–96.

44. Одяков В. Ф. Варяги князя Владимира Святославовича: откуда они? / В. Ф. Одяков // Древнерусское духовное наследие в Сибири: научное изучение памятников традиционной русской книжности на Востоке России: (1965–2005). – Новосибирск, 2008. – Т. 2. – С. 95–111.

45. Орлов Р. С. Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. / Р. С. Орлов // Старожитності Русі-України. Зб. наук. праць. – К., 1994. – С. 165–173.

46. Пархоменко Вл. А. У истоков русской государственности (VIII–XI в.в.) / Вл. А. Пархоменко. – Ленинград : Государственное издательство Типография имени Н. Бухарина, 1924. – 116 с.

47. Петрухин В. Я., Шелов-Коведяев Ф. В. К методике исторической географии. «Внешняя Россия» Константина Багрянородного и античная традиция / В. Я. Петрухин, Ф. В. Шелов-Коведяев // Византийский временник. – М., 1988. – Т. 49. – С. 184–190.

48. Попруженко Н. Г. Синодик царя Борила / Н. Г. Попруженко. – София : Държавна печатница, 1928. – 103 с., ил.

49. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – М., 1940. – № 6. – С. 227–257.

50. Рыбаков Б. А. Любеч и Витичев – ворота «внутренней Руси» / Б. А. Рыбаков // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии (сентябрь 1965 г.). – М., 1965. – С. 33–38.

51. Рыздзевская Е. А. Холм в Новгороде и древнесеверный Holmgård / Е. А. Рыздзевская // Известия Российской академии истории материальной культуры. – Пг., 1922. – Т. 2. – С. 105–112.

52. Салмина М. А. Корсунь, Сурож и «Слово о полку Игореве» / М. А. Салмина // Труды Отдела древнерусской литературы. – С.Пб., 2004. – С. 173–177.

53. Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен / Василий Никитич Татищев. – М. : Императорский московский университет, 1767. – Кн. 1. – Ч. 1. – Разд. паг. : 9, XXVIII, 224 с.

54. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. – 477 с., ил.

55. Толочко А. П. «История российская» Василия Татищева. Источники и известия / А. Толочко. – М. : Новое литературное обозрение ; К. : Критика, 2005. – 544 с.

56. Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // Полное собрание русских летописей. –

Ленинград : Ленинградское отделение издательства «Наука», 1982. – Т. 37. – 228 с.

57. Федорова И. В. Конференция молодых ученых «Вопросы славяно-русского рукописного наследия» / И. В. Федорова // Труды Отдела древнерусской литературы. – С.Пб., 2003. – Т. LIII. – С. 654–665.

58. Халанский М. С. Князь Бравленинъ-Бравлинъ / М. С. Халанский // Журнал Министерства народного просвещения. – С.Пб., 1902. – Чис. 342. – Июль. – С. 312–317.

59. Фроянов И. Я. Мятёжный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия / И. Я. Фроянов. – С.Пб. : Издательство С.-Петербургского университета, 1992. – 280 с.

60. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории Яна Длугоша» (книги I–VI). Текст, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева. – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.

61. Янин В. Л. Средневековый Новгород. Очерки археологии и истории / В. Л. Янин. – М. : Наука, 2004. – 416 с., ил.

62. Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) / В. Л. Янин, М. Х. Алешковский // История СССР. – М., 1971. – № 2. – С. 32–61.

63. Banduri A. Imperium orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae: quae ex variis scriptorum Graecorum operibus & praesertim ineditis adornatae, commentariis, & geographicis, topographicis, aliisque quam plurimis monumentorum ac nomismatum tabellis illustrantur, & ad intelligentiam cum sacrae tum profanae historiae apprime conducunt / Anselmo Banduri. – Venetiis : Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1729. – Т. 1. – 520 p., maps.

64. Fetisov A., Galkova I. The «Rurikid sign» from the B3 church at Basarabi-Murfatlar / A. Fetisov, I. Galkova // Studia Patzinaka. Medieval and Early Modern Studies. – Bucureşti ; Cluj-Napoca, 2007. – N 4. – P. 29–44.

65. Gwagnin A. Z kroniky Sarmacyi Europskiej / A. Gwagnin. – Kraków : Nakładem Wydawnictwa biblioteki Polskiej, 1860. – 375 s.

66. Lewicki T. La voie Kiev – Vladimir (Włodzimierz Wołyński), d'après le géographe arabe du XII siècle al-Ildrisi / T. Lewicki // Rocznik Orientalistyczny. – Lwów, 1937. – Т. XIII. – S. 91–105.

67. Lisle G. de. Atlas nouveau, contenant toutes les parties su Monde, ou sont exactement remarquées les empires, monarchies, royaumes, etats, republicues, &c. / Guillaume de Lisle. – Amsterdam : Chez Jean Covens & Corneille Mortier, 1742. – 107 maps.

68. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge / J. Marquart. – Leipzig : Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, 1903. – 557 s.

69. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wołhińskiej, Podolskiej, Podgórskiej, Podlaskiej, etc. / M. Strykowski. – Warszawa : Nakład Gustawa Leona Glucksberga, Księgarza, 1846. – Т. I. – Rozd. pag. : XLVIII, 63, 392.

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

Іл. 1. Карта «Східна імперія за творами Костянтина Багрянородного» (за: Guillaume de Lisle, 1742)

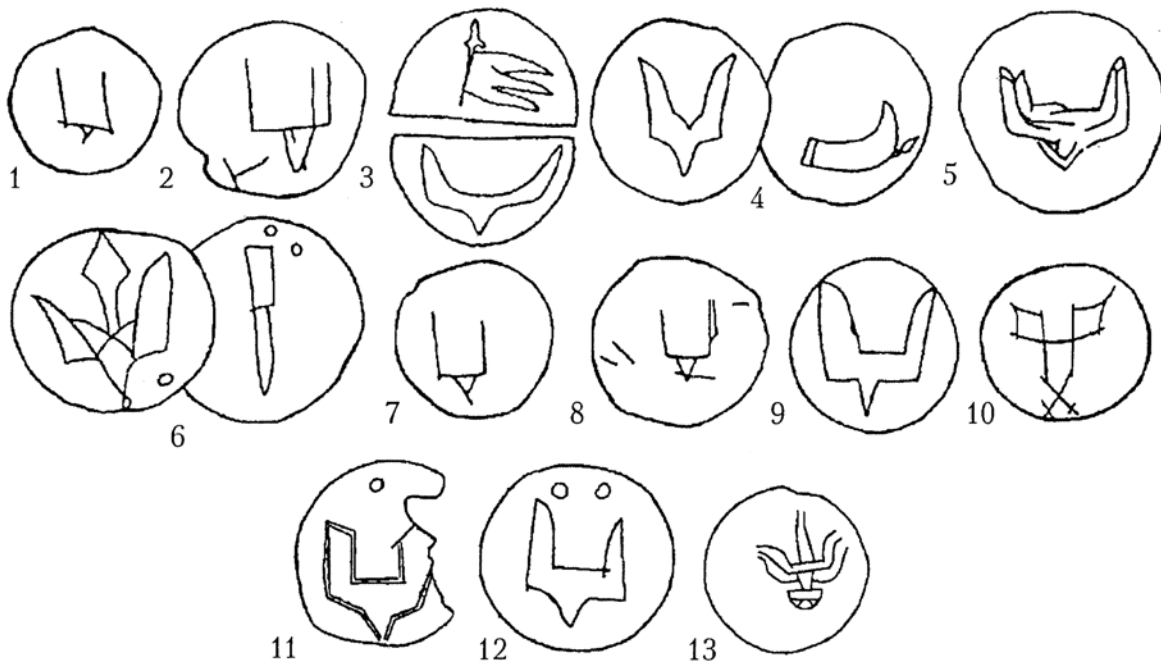

Іл. 2. Локалізація населених пунктів «Milinica Castrum», «Teliutza», «Nemogarda» та «Tzernigoga». Фрагмент карти «Східна імперія за творами Костянтина Багрянородного» (за: Guillaume de Lisle, 1742)

ІСТОРІЯ

Іл. 3. Печатка з двозубцем Святослава з досліджень Десятинної церкви в Києві:
1 – (за: Янін В.); 2 – (за: Моця О. та О. Сиром'ятников О.)

Іл. 4. Графіті зі знаками Рюриковичів на східних (1–12) та візантійських (13) монетах
(за: Білецький С.)

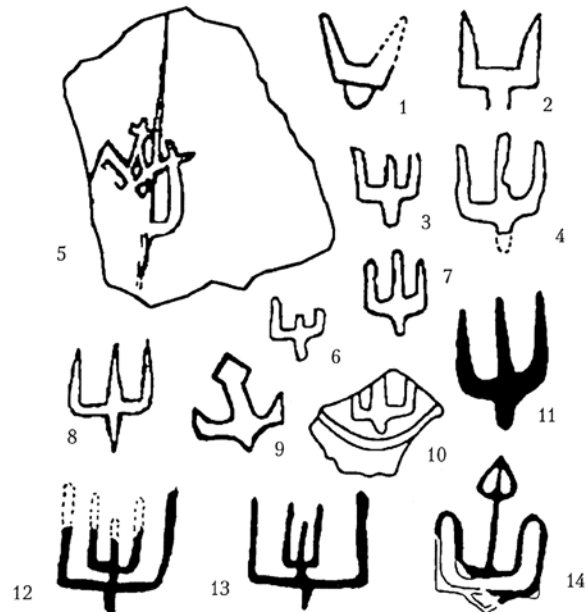
Іл. 5. Двозубець на кістяній пластині з досліджень Саркела
(світлина і прорис) (за: Артамонов М.)

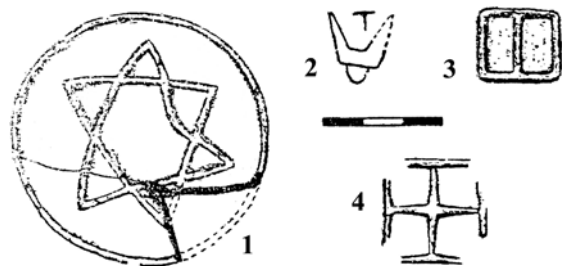
Іл. 6. Графіті на стіні усипальниці Царського кургану в околицях Керчі: 1–2 – зображення двозубців (за: Амелькін А.)

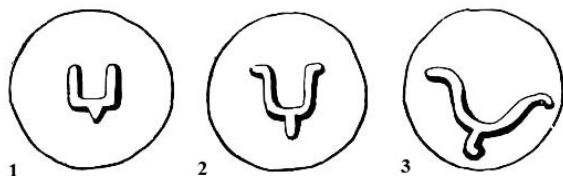
Іл. 7. Графіті зі зображенням двозубця на стіні скельної церкви комплексу Басарабі-Мурфатлар на Нижньому Дунаї (за: Фетісов О. та Галкіна І.)

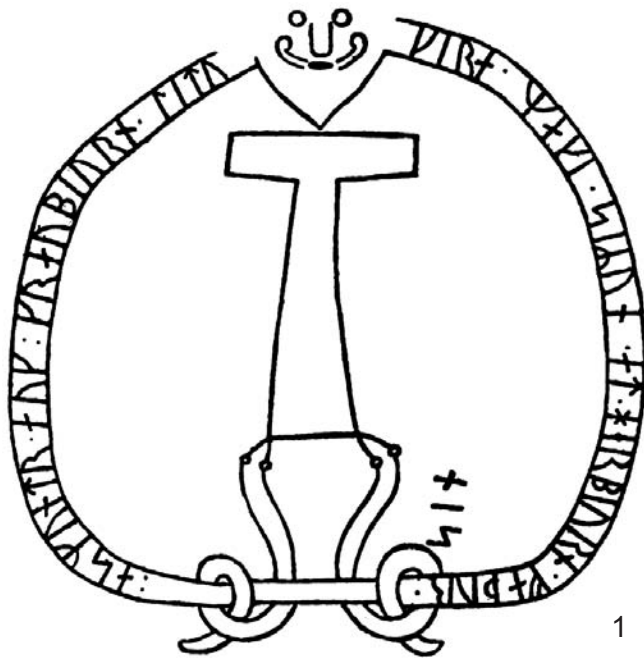
Іл. 8. Гончарні клейма у вигляді знаків Рюриковичів: 1 – Плісеськ; 2 – Володимир-Волинський; 3,4,6,7,10,11 – поселення на Менці; 5, 8 – Могилів; 9 – Берестя; 12–13 – Київ; 14 – Вишгород (за: Білецький С.)

Іл. 10. Гончарні клейма з Плісеська (за: Кучера М.)

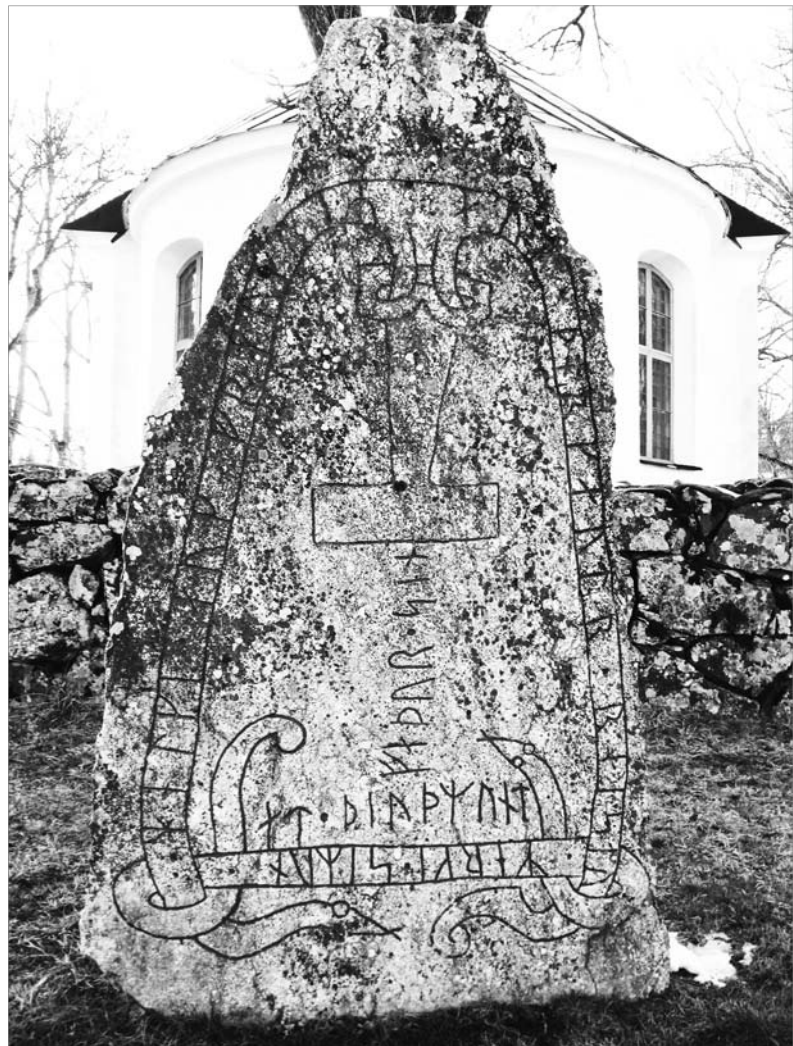
Іл. 9. Гончарні клейма у вигляді двозубців: 1 – Ізяслав; 2 – Родня; 3 – Білгородка (за: Рібаков Б.)

Іл. 11. Зображення молота Тора (Mjölnir):

1 – рунічний камінь XI ст. (прорис), Åby, Södermanland, Швеція;

2 – рунічний камінь XI ст., Stenkvista, Södermanland, Швеція

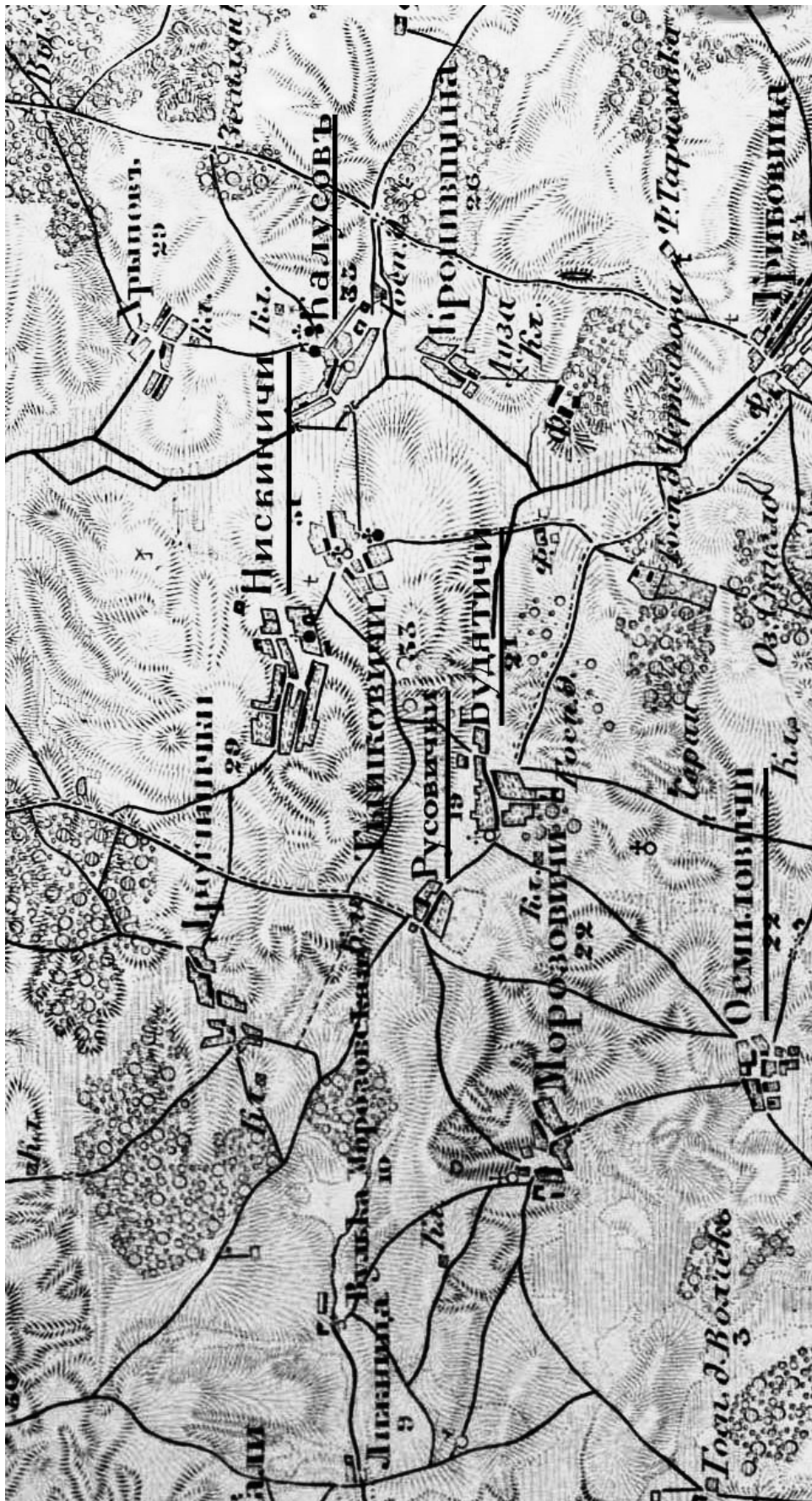
ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ...

Іл. 12. Sebastian Munster. Карта «Polonia et Hungaria XX Nova Tabula» (фрагмент). 1552 р.

Іл. 13. Abraham Ortelius. Карта «Polonia». 1601 р.

Іл. 14. Будятичі, Русовичі, Осмилловичі, Низкиничі та Калусів на карті другої половини ХІХ ст. (фрагмент)
(за: Военно-топографическая карта Волынской губернии 1855—1877. Лист XXI-3)

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Статтю присвячено дослідженню фрагмента літописної статті 947 року про встановлення київською княгинею Ольгою погостів у Новгородській землі.

Автор доводить, що первісний текст є штучно прив'язаний до Новгородщини. На думку Ю. Диви, реформаторська діяльність київської володарки була викликана тільки тими перспективами, які відкривалися перед київською адміністрацією після заходів з упокоєння Деревлянської землі, описаних у літописах у вигляді помсти княгині Ольги за вбивство князя Ігоря.

Описані події розгортаються в Деревлянській та Волинській землях, через які пролягав міжнародний торговий шлях Булгар – Київ – Регенсбург. Війна в Деревлянській землі відкрила перспективи контролю цього торгового шляху від Києва аж до р. Луги в Басейні Західного Бугу, звідки відкривався водний шлях у Балтійське море вздовж Бугу та Вісли.

Річка Луга протікає через район, розташований на перетині важливих торговельних шляхів. Княгиня Ольга побудувала погости саме у Волинській землі, вздовж річки Луга. Адміністративно-територіальна реформа була однією з частин державних реформ київської адміністрації щодо вдосконалення управління на нових завойованих територіях.

Аналіз ранніх писемних свідчень про Новгород та новгородців з творів Костянтина Багрянородного та ал-Мас'уді доводить, що в їхніх творах мова йшла про Волинську землю, де в середині X ст. мав уділ князь Святослав. Розташований на річці Лузі Новгород був перейменований у Володимир близько 992 року.

Ключові слова: літописи, Русь, княгиня Ольга, урбаністична реформа, адміністративна реформа, Новгород, князь Святослав, Костянтин Багрянородний, ал-Мас'уді, Волинська земля, р. Західний Буг, р. Луга.

The article discusses a fragment of the 947 chronicle text. It describes an episode when Princess Olha establishes the pohosts on the Novgorod land.

The author argues that the primary text was artificially attached to the Novhorodshchyna. According to Yu.Dyba, the reforms of Olga is due only to the prospects that come to light for the administration of Kyiv after the events in Drevlyanian lands, described in the chronicles as the Olga's revenge for the murder of Prince Igor.

The events unfolding in Drevlyanian and Volynian land, through which ran an international trade route Bulgar-Kyiv-Regensburg. The war in Drevlyanian land opened up prospects for control of this trade route from Kyiv to Luga river to the basin of the Western Bug, whence opened the waterway to the Baltic Sea along the Bug and Vistula.

The river Luga flowed through the area, located at the intersection of important trade routes. And Princess Olga built the pohosts exactly in Volynian land, along the river Luga. Administrative-territorial reform was one of the parts of the state reforms of the Kyiv administration to improve governance on the new conquered territories.

Analysis of the earliest written records of Novgorod and inhabitants of Novgorod from the works of Constantine Porphyrogenitus and al-Mas'udi proves that these authors had in mind Volynian land, that in the middle of the tenth century have been part Prince Svyatoslav. Located on the river Luga Novgorod was renamed to Volodymyr approximately 992.

Keywords: chronicles, Rus, Princess Olga, urban reform, administrative reform, Novhorod, Prince Svyatoslav, Constantine Porphyrogenitus, al-Mas'udi, Volynian land, Western Bug River, Luga River.

Статья посвящена исследованию фрагмента летописной статьи 947 года об установлении киевской княгиней Ольгой погостов в Новгородской земле.

ІСТОРІЯ

Автор доказує, що первонаочальний текст являється искусственно привязан к Новгородщине. По мнению Ю. Дыбы, реформаторская деятельность киевской княгини была вызвана исключительно теми перспективами, которые открывались перед киевской администрацией после мероприятий по усмирению Древлянской земли, описанных в летописях в виде мести княгини Ольги за убийство князя Игоря.

Описанные события разворачиваются в Древлянской и Волынской землях, через которые пролегал международный торговый путь Булгар – Киев – Регенсбург. Война в Древлянской земле открыла перспективы контроля этого торгового пути от Киева до р. Луги в Бассейне Буга, откуда открывался водный путь в Балтийское море вдоль Буга и Вислы.

Река Луга протекает через район, расположенный на пересечении важных торговых путей. И княгиня Ольга построила погосты именно в Волынской земле, вдоль реки Луга. Административно-территориальная реформа была одной из частей государственных реформ киевской администрации по совершенствованию управления на новых завоеванных территориях.

Анализ ранних письменных упоминаний о Новгороде и новгородцах из произведений Константина Багрянородного и аль-Мас'уди доказывает, что в их произведениях речь шла о Волынской земле, которая в середине X в. была уделом князя Святослава. Расположенный на реке Луга Новгород был переименован во Владимир около 992 года.

Ключевые слова: Летописи, Русь, княгиня Ольга, урбанистическая реформа, административная реформа, Новгород, князь Святослав, Константин Багрянородный, ал-Мас'уди, Волынская земля, р. Западный Буг, р. Луга.